

“Je kunt niet voorkomen dat vogels van verdriet komen overvliegen, maar je kunt wel voorkomen dat ze nestelen in je haar.”

Inhoud

Inleiding	4
Deel 1 Rouwprotocol school (leerling, leerkracht, onderwijsondersteunend personeel of ouder)	5
1. Wat te doen bij ontvangst van een overlijdensbericht	5
1.1 Het bericht komt binnen.....	5
1.2 Het bericht is binnen.....	5
2. Informatievoorziening	7
2.1 Aan wie verstrekken we informatie	7
2.2 Hoe vertellen we het bericht aan de kinderen.....	8
2.3 Welke werkvormen gebruiken we in de groep	8
2.4 Hoe zorgen we voor kinderen die erg emotioneel zijn	9
2.5 Uiterlijk vertoon.....	9
2.6 Social media	9
3. Informatie naar de ouders	9
3.1 Hoe gaan we om met de ouders van de leerlingen.....	9
3.2 Hoe gaan we om met de ouders van de overleden leerling.....	10
3.3 Het eerste bezoek.....	10
3.4 Het tweede bezoek.....	10
3.5 Social media	10
4. Nazorg.....	11
4.1 Wat doen we aan nazorg bij het overlijden van een leerling	11
4.2 Wat doen we aan nazorg bij het overlijden van een ouder	11
5. Na de uitvaart	12
5.1 Wat is verder nog van belang.....	12
Deel 2 Rouwprotocol Directeur (meerscholen-directeur)	13
1. Wat te doen bij ontvangst van een overlijdensbericht	13
1.1 Het bericht komt binnen.....	13
1.2 Het bericht is net binnen	13
2. Informatievoorziening	13
2.1 Communicatie binnen Onderwijsgroep Perspecto	13
2.2 Communicatie met nabestaanden	13
2.3 Communicatie extern	14
2.4 Uiterlijk vertoon.....	14
2.5 Administratieve en organisatorische zaken achteraf:	14
2.6 Social media.....	14
3. Nazorg.....	15
3.1 Wat doen we aan nazorg	15
3.2 Wat doen we aan nazorg voor de nabestaanden.....	15
Deel 3 Rouwprotocol bovenschools (medewerker).....	16
1. Inleiding	16
2. Wat te doen bij ontvangst van een overlijdensbericht	16
2.1 Het bericht komt binnen.....	16
2.2 Het bericht is net binnen	16
3. Informatievoorziening	16
3.1 Communicatie binnen Onderwijsgroep Perspecto	16
3.2 Communicatie met nabestaanden	17
3.3 Communicatie extern	17
3.4 Uiterlijk vertoon.....	17
3.5 Administratieve en organisatorische zaken achteraf:	17
4. Nazorg.....	17
4.1 Wat doen we aan nazorg	17
4.2 Wat doen we aan nazorg voor de nabestaanden.....	18
Deel 4 Hoe verwerken kinderen verdriet & verlies?.....	19
1. Welk besef hebben kinderen van dood?	19
2. Rouwarbeid: het verwerken van rouw, een vorm van emotionele arbeid	20
2.1 Rouwtaken.....	20
3. Kleine kinderen en verdriet	20
4. Plaats voor verdriet in de school?	21
5. Kinderen voorbereiden op verlies.....	22
6. Slotbedenkingen.....	23

Deel 5 Multiculturele rouw	24
1. Cultuurverschillen	24
2. Humanisten.....	24
3. Rooms-Katholieken.....	24
3.1 Sacrament der zieken	24
3.2 Reiniging en opbaring	25
3.2 Uitvaartmis.....	25
3.4 Begraven – cremieren.....	25
3.5 Rouw	25
4. Protestanten	25
4.1 Het sterven	26
4.2 Reinigen en opbaren.....	26
4.3 Afscheidsdienst.....	26
4.4 Begraven – cremieren.....	26
4.5 Rouw	26
5. Joden	26
5.1 Het sterven	27
5.2 Rituele reiniging	27
5.3 Begraven.....	27
5.4 De afscheidsdienst.....	27
5.5 De begravenis.....	28
5.6 Rouwen	28
6. Moslims	28
6.1 Het sterven	28
6.2 Reiniging en opbaring	28
6.3 Begraven - cremieren	29
6.4 Rouwen	29
7. Surinaamse creolen	30
7.1 Sterven	30
7.2 Reinigen.....	30
7.3 Rouwbezoek.....	31
7.4 Begraven – cremieren.....	31
7.5 Rouw	31
8. Surinaamse Hindoestanen.....	32
8.1 Het sterven	32
8.2 Reinigen.....	32
8.3 Rouwvoorschriften	33
8.4 Rouwbezoek.....	33
8.5 De crematie	34
8.6 Rouw	35
9. Chinezen.....	36
9.1 Geloofszaken.....	36
9.2 De dodencultus	36
9.3 Reinigen en opbaren.....	37
9.4 Begraven – cremieren.....	37
9.5 Rouw	38
9.6 Dodenherdenking	38
10. Waar je als school rekening mee moet houden.....	38
Deel 6 Bijlagen.....	39
1. Archiefformulier	39
2. Voorbeeldbrief bericht aan ouders	41
3. Voorbeeldbrief voor de begravenis of crematie	42
4. Voorbeeld advertenties	43

Inleiding

Verlies, verdriet en rouw horen bij het leven op school en op het werk. Maar het overlijden van een collega, een leerling of een ouder is altijd een ingrijpende gebeurtenis. Daarbij overvalt de dood ons nogal eens en weten we niet goed hoe we er op moeten reageren, wat we moeten doen. In dergelijke emotionele tijden is het juist van belang om adequaat te handelen.

Om hierop goed voorbereid te zijn en om snel aan de slag te kunnen als de situatie zich voordoet hebben we Onderwijsgroep Perspectobreed rouwprotocollen gemaakt voor verschillende situaties. De protocollen zijn niet bedoeld als dwangbuis, het zijn richtlijnen om het op moeilijke momenten makkelijker te maken. Wat echter altijd van belang is, dat je er met elkaar over praat wat je gaat doen. Een goede communicatie is wezenlijk, vooral in moeilijke tijden. Deze protocollen willen hierbij een hulpmiddel zijn.

Door het hele protocol vind je valkuilen, waar je als school – in alle paniek – gemakkelijk in kunt vallen. Neem de tijd om deze valkuilen even tot je door te laten dringen!

Valkuil: dit protocol is nergens te vinden. De directeur heeft het ergens opgeborgen, maar ze is er net even niet

Deel 1 Rouwprotocol school (leerling, leerkracht, onderwijsondersteunend personeel of ouder)

1. Wat te doen bij ontvangst van een overlijdensbericht

1.1 Het bericht komt binnen

Het bericht kan op diverse manieren de school binnenkomen: via het mondelinge circuit, met een telefoontje, per post, via de media of op een andere manier. Het kan gaan om een ongeval zoals een verkeersongeluk, maar het kan ook gaan om een overlijden op school of een overlijden waarbij de school betrokken is.

Indien er sprake is van een leerling, die met een bericht komt, moet er direct worden gezorgd voor opvang. De leerkracht die het bericht hoort (=ontvanger) moet als eerste voor opvang zorgen.

Maar de ontvanger moet ook zorgen voor overdracht van het bericht. Het bericht moet bekend zijn bij de leiding van de school en het crisisteam, die immers als eerste zullen worden benaderd. Daarnaast moet het bedrijfsbureau in kennis gesteld worden.

1.1.1 Actiepunten

- Opvang van diegene die het bericht doorgeeft
- Informatie leiding van de school en crisisteam
- Inlichten bedrijfsbureau

Valkuil: de leerkracht die het bericht in ontvangst heeft genomen, vertelt, op weg naar de kamer van de directeur, het nieuws aan iedereen die het horen wil.

1.2 Het bericht is binnen

Er heerst nu over het algemeen verwarring bij de ontvanger, de schoolleiding en de betrokken groepsleerkracht. Het is nu van belang om voor meer duidelijkheid te zorgen. Het is misschien onlogisch, maar er moet in de eerste plaats worden nagegaan of er inderdaad een ongeval of een overlijden heeft plaatsgevonden. Een bericht is altijd fragmentarisch en onvolledig. De schoolleiding moet dan ook in eerste instantie de juistheid van het bericht vaststellen. Daarna is er nog een verschil tussen een ongeval buiten of in de school, waarbij meerdere leerlingen betrokken zijn en een overlijden, dat al plaats heeft gevonden.

1.2.1 Verificatie

Het is belangrijk om precies te weten over welke persoon het gaat. Wanneer de melding niet afkomstig is van de familie of andere bevoegden moet beslist worden over de wijze van controle van het bericht. Een ander belangrijk aspect is of het een verwacht of een onverwacht overlijden (b.v. ongeval) is.

Samengevat:

- precies weten over welke persoon het gaat
- de melding controleren, indien deze niet afkomstig is van de familie of andere bevoegden
- beslis of er geen controle nodig is, of hoe je het bericht controleert
- heeft er een ongeval of een overlijden plaatsgevonden
- wat zijn de omstandigheden waaronder de gebeurtenis heeft plaatsgevonden

Deze punten zijn te noteren in het archiefformulier, zie bijlage.

Valkuil: de school vergeet het bericht te verifiëren. Na verloop van tijd blijkt het bericht tussen het daadwerkelijke ongeval/overlijden en de school enorm te zijn opgeblazen. De chaos is nu niet meer te overzien.

1.2.2 Bijzondere situatie met betrekking tot (verkeers)ongeval van een leerling

Bij een (verkeers)ongeval van een leerling

- nagaan of er al hulpverlening ter plaatse is
- indien er nog geen hulpverlening ter plaatse is dan deze op gang brengen
- indien er hulpverlening is dan noteren wie de hulpverlenende instantie is
- noteren naar welk ziekenhuis (en naar welke afdeling) de leerling wordt gebracht
- een leerkracht of iemand anders van de school gaat mee naar het ziekenhuis
- er voor zorgen dat leerlingen die zich op de plaats van het ongeval bevinden, naar school worden gehaald en worden opgevangen
- nagaan of iedereen op school is die er moet zijn
- eventueel contact zoeken met de politie tel.: 112

Voor overlijden op school treden de BHV-afspraken in werking.

1.2.3 Vormen van een crisisteam

Het crisisteam is al van te voren samengesteld uit iemand van de schoolleiding en iemand van het team. De derde persoon is de groepsleerkracht. De eerste persoon is als eindverantwoordelijke aangewezen

naam (directielid): (vooraf in te vullen bij het bespreken van het rouwprotocol)

naam (teamlid) : (vooraf in te vullen bij het bespreken van het rouwprotocol)

naam (groepsleerkracht): (dit wijzigt per situatie)

Het crisisteam komt bij elkaar en bekijkt of en hoe zij een bijdrage kunnen leveren. Dit zal sterk afhangen van de aard van het overlijden. Een overlijden na een langdurig en bij de kinderen bekend ziekbed, zal minder uitgebreid door het crisisteam moeten worden begeleid, dan een overlijden na een ongeval. Wel zal het altijd goed zijn om concrete afspraken over communicatie van het bericht naar kinderen en ouders te maken en dit uit handen van de groepsleerkracht te nemen!

- De schoolleiding meldt het overlijden bij het bedrijfsbureau en roept het crisisteam samen, dat de activiteiten ontwikkelt en begeleidt.
- Indien één of meer van de teamleden niet beschikbaar zijn door afwezigheid zorgt de schoolleiding direct voor vervanging.
- De namen van de leden van het crisisteam worden vermeld in de schoolgids

1.2.4 Taakverdeling

- Elke deelnemer van het team krijgt van de schoolleiding een exemplaar van het draaiboek
- De taken worden onder de leden van het crisisteam verdeeld met betrekking tot:
  - externe contacten
  - interne contacten
  - contact met ouders
- De deelnemers van het team stemmen hun agenda's op elkaar af
- De deelnemers van het team zorgen voor de berichtgeving van het overlijden naar leerlingen, ouders en leerkrachten
- De deelnemers van het team zorgen voor een goede bereikbaarheid, (bijvoorbeeld door gebruik te maken van een mobiele telefoon)

Valkuil: omdat het 'maar' een overlijden van een ouder betreft, wordt besloten het crisisteam niet in te zetten. Alle zorg en werk komt nu op de schouders van de betreffende groepsleerkracht. Hij of zij krijgt het niet voor elkaar om in alle consternatie ook de communicatie naar andere groepen goed te regelen. Het bericht van het overlijden gaat een eigen leven lijden...

2. Informatievoorziening

2.1 Aan wie verstrekken we informatie

De directie, de leden van het crisisteam, waaronder de leraar van de klas, de andere personeelsleden en de ouders of verzorgers van de leerling zijn op de hoogte gesteld door de leden van het crisisteam. Nu er meer duidelijkheid is en de eerste stappen zijn ondernomen, kan men tot het verstrekken van informatie overgaan naar externen.

Bij het verstrekken van informatie moet bijzondere aandacht worden besteed aan diegene die het meest bij de leerling betrokken waren. Zij moeten het bericht op een zorgvuldige wijze te horen krijgen.

Voor de duidelijkheid volgt een lijst van alle mogelijk te informeren personen:

- de directie van de school
- de directie van Onderwijsgroep Perspecto
- de identiteitsbegeleider
- het crisisteam
- de leraar van de klas
- de klasgenoten van de leerling
- de overblijfouders
(indien het kind weleens is overgebleven op school)
- de overige leraren
- eventueel de ex-leraren bij wie het kind in de klas heeft gezeten
(en die niet meer aan de school verbonden zijn)
- het onderwijsondersteunend personeel
- de overige leerlingen
- de overige ouders
- de Ouderraad (OR)
- de andere scholen van Onderwijsgroep Perspecto (per mail)
- de Medezeggenschapsraad (MR), bestaande uit
  - . vertegenwoordigers van de ouders
  - . vertegenwoordigers van het (onderwijzend) personeel
- de Schoolartsdienst/de afdeling jeugdgezondheidszorg van de G.G.D.
- de schoolinspectie
- de leerplichtambtenaar

De vermelde lijst is niet limitatief. Per situatie kan het mogelijk zijn dat andere externe personen geïnformeerd worden.

2.2 Hoe vertellen we het bericht aan de kinderen

De groepsleerkrachten bereiden zich voor op het gesprek met hun klas. Dit geldt met name voor de leraar van de klas waarin de overleden leerling zat / waarin de leerling zit waarvan een ouder is overleden. Er zullen leraren zijn die veel moeite hebben om een dergelijk bericht aan hun klas te melden. Wees erop voorbereid dat dit bericht andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten. Schakel indien nodigde hulp in van een professionele begeleider.

- bereid je goed voor: weet wat je gaat zeggen (begin met een inleidende zin) en hoe je het gaat zeggen
- vertel het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis
- breng het bericht over zonder er omheen te draaien
- geef in eerste instantie alleen de hoogst noodzakelijke informatie
- geef aan wat er die dag en de komende dagen gaat gebeuren (duidelijkheid en structuur)
- je moet al bij voorbaat rekening houden met de effecten die je kunt verwachten
- neem voldoende tijd voor gedrag en verdriet van de leerlingen
- geef elke dag gelegenheid voor leerlingen om vragen te stellen.
- probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden
- probeer zoveel mogelijk een veilige sfeer te scheppen

Valkuil: tijdens het moment dat je de kinderen inlicht, is een groep kinderen net op excursie. Bij terugkomst worden ze 'overvallen' door het bericht.

Valkuil: de groep waarin het zusje van het overleden kind zit, wordt op dezelfde manier benaderd als alle andere groepen. Het zusje is immers niet op school...

2.3 Welke werkvormen gebruiken we in de groep

- zorg ervoor dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren en houdt er rekening mee, dat kinderen die niet zo verbaal zijn zich beter uiten door te tekenen
- vraag de identiteitsbegeleider naar de koffer met rouwmateriaal, of zorg dat er een op school is
- zorg ervoor dat je verhalen of een verhaal hebt, waarin verlies een plaats krijgt. Het is aan te bevelen om een verzamelbundel aan te schaffen.
- Je kunt altijd een beroep doen op de identiteitsbegeleiders voor aanvullend ondersteunend materiaal

2.4 Hoe zorgen we voor kinderen die erg emotioneel zijn

- vertel bij wie kinderen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek
- zorg ervoor dat er een ruimte is waar leerlingen naartoe kunnen die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn
- geef kinderen de tijd om het verdriet te verwerken.
- zorg ervoor dat één van de leerkrachten geen lestaken heeft en aanwezig kan zijn als er leerlingen zijn die extra opvang buiten de klas nodig hebben
- schakel de hulp in van ouders die voor extra opvang kunnen zorgen
- zorg ervoor dat de ouders van de leerlingen op de hoogte zijn van de gebeurtenis en dat ze hiermee rekening kunnen houden als ze een kind hebben dat erg snel overstuur is
- als kinderen persé naar huis willen, ga dan eerst na of de ouders thuis zijn, op de hoogte zijn en hun kind kunnen ophalen of zorg voor begeleiding naar huis

Valkuil: de leerkracht is zelf erg emotioneel, en is op het moment dat hij het moet vertellen, zelf zijn emoties niet de baas, waardoor een aantal kinderen hysterisch wordt.

2.5 Uiterlijk vertoon

De vlag wordt bij het overlijden van een leerling halfstok gehangen op alle scholen tot en met de dag van de uitvaart.

2.6 Social media

Door het intensive gebruik van social media door de maatschappij is het niet te voorkomen dat overlijdensberichten of berichten over ongevallen verspreid worden via Social Media. Dit is niet in alle situaties gepast. Via de homepage van de scholen of andere communicatie bijvoorbeeld door brieven of mails worden ouders en leerlingen verzocht om met respect om te gaan bij overlijdensberichten.

3. Informatie naar de ouders

3.1 Hoe gaan we om met de ouders van de leerlingen

Geef de ouders van de kinderen informatie via een brief over:

- de gebeurtenis
- de roosterwijzigingen
- het contact met de ouders van de overleden leerling en de wenselijkheid om al dan niet met hen contact op te nemen en deelneming te betuigen
- het plaatsen van een advertentie door de school
- een afscheidsdienst op school
- het rouwbezoek
- de uitvaartplechtigheid
- de aanwezigheid bij de uitvaart
- de opvang van kinderen na de uitvaart
- rouwprocessen bij kinderen
- zorg en nazorg voor kinderen op school (contactpersonen, instanties)

Voorstel: een eerste brief met informatie over de gebeurtenis en de vermelding, dat er een tweede brief aankomt met nadere gegevens.

Advies: Nodig ouders en kinderen ook uit op school

Valkuil: de brief naar de ouders wordt zonder overleg met de nabestaanden verstuurd. Of: de brief wordt aan de kinderen meegegeven, voordat in het team duidelijke afspraken gemaakt zijn over hoe te reageren naar kinderen en ouders.

3.2 Hoe gaan we om met de ouders van de overleden leerling

Het is van belang om zo spoedig mogelijk en in elk geval nog dezelfde dag contact op te nemen met de ouders van de overleden leerling. Het is van belang, dat de betrokken leraar zich hierbij realiseert, dat het eerste telefonische contact en het eerste bezoek veelal neerkomen op het uitwisselen van gevoelens.

Probeer om tot een voortzetting van het eerste bezoek te komen. Een tweede bezoek is zeker gewenst. Centraal is en blijft echter wat de ouders willen. Een rouwprotocol is niet bedoeld als dwingend keurslijf voor ouders, maar enkel als checklist voor de school! Er is dan ook een goed overleg nodig met de ouders over de te nemen stappen.

3.3 Het eerste bezoek

- een deelnemer van het crisisteam neemt nog dezelfde dag telefonisch contact op met de ouders van de overleden leerling
- hij/zij maakt voor dezelfde dag een afspraak voor een huisbezoek (bij voorkeur samen met iemand van de schoolleiding)
- er wordt tegelijkertijd afgesproken om een tweede bezoek te brengen om verdere afspraken te maken

3.4 Het tweede bezoek

De vertegenwoordiger van de school vraagt wat de school kan betekenen voor de ouders. Hij/zij overlegt met de ouders over alle te nemen stappen

- bezoekmogelijkheden van leerlingen
- het plaatsen van een rouwadvertentie door de school
- het afscheid nemen van de overleden leerling (=rouwbezoek)
- bijdragen van de school aan de uitvaart
  - teksten
  - bloemen
  - muziek
- bijwonen van de uitvaart door enkele leraren en leerlingen
- het houden van een afscheidsdienst op school (familie uitnodigen!)
- de persoonlijke bezittingen van de overledene worden persoonlijk aan de ouders overhandigd!

De vertegenwoordiger van de school vraagt wat de school kan betekenen voor de nabestaanden van de overleden ouder. Hij/zij overlegt met de nabestaanden over alle te nemen stappen, zoals:

- het thuis houden van de kinderen
- bijwonen van de uitvaart door enkele leraren en leerlingen
- blijken van medeleven van andere kinderen en ouders
- informatievoorziening naar andere kinderen en ouders

3.5 Social media

Door het intensieve gebruik van social media door de maatschappij is het niet te voorkomen dat overlijdensberichten of berichten over ongevallen verspreid worden via Social Media. Dit is niet in alle situaties gepast. Via de homepage van de scholen of andere communicatie bijvoorbeeld door brieven of mails worden ouders en leerlingen verzocht om met respect om te gaan bij overlijdensberichten.

Valkuil: de school heeft allerlei ideeën over een afscheidsdienst. Omdat je behulpzaam wilt zijn, vertel je die aan de ouders, zonder je er eerst van te hebben verzekerd dat de ouders dit wel op prijs stellen.

4. Nazorg

4.1 Wat doen we aan nazorg bij het overlijden van een leerling

- maak een herinneringsplek voor de overledene (=rouwtafel)
- bedenk met de klas hoe je de overledene het beste kunt gedenken: kaars, foto, tekening, bloemen, speelgoed van het kind enzovoorts
- haal de lege stoel niet meteen weg
- stel met de klas eventueel een herdenkingsboek samen
- neem in elk geval de tijd om te herdenken
- laat kinderen (indien gewenst) een bijdrage leveren aan de dienst: teksten maken, muziek maken, bloemen dragen enzovoorts.
- leg een condoleanceregister neer in de lerarenkamer
- vang leerlingen na de uitvaart op om nog na te praten
- let op signalen van kinderen die het moeilijk hebben, sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas na maanden verdriet
- let speciaal op leerlingen die al eerder een verlies hebben geleden
- let ook op leraren die het moeilijk hebben met de verwerking (bijvoorbeeld door hun eigen ervaringen in het verleden)
- een herdenking op de verjaardag van het overleden kind
- een herdenking tijdens vieringen

4.2 Wat doen we aan nazorg bij het overlijden van een ouder

- bedenk met de klas hoe je de overledene het beste kunt gedenken: kaars, foto, tekening, bloemen, enzovoorts.
- neem in elk geval de tijd om te herdenken
- leg een condoleanceregister neer in de lerarenkamer
- vang leerlingen na de uitvaart op om nog na te praten
- let op signalen van kinderen die het moeilijk hebben, sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas na maanden verdriet
- let speciaal op leerlingen die al eerder een verlies hebben geleden
- let ook op leraren die het moeilijk hebben met de verwerking (bijvoorbeeld door hun eigen ervaringen in het verleden)
- een herdenking tijdens vieringen, zoals bijvoorbeeld de slotviering aan het einde van het schooljaar

Valkuil: de uitvaart is achter de rug. De volgende dag zijn de tafel en de stoel van de overleden leerling uit de klas verdwenen. We willen de kinderen immers 'niet nodeloos met hun verlies blijven confronteren...'

Valkuil: de leerlingen willen een paar dagen na de uitvaart er nog een keer over praten, maar je hebt net die belangrijke toets op het rooster staan. Je weet je niet goed raad met de situatie en begint gewoon met de les.

5. Na de uitvaart

5.1 Wat is verder nog van belang

Aanpassingen en administratieve regelingen na het overlijden van een leerling:

- ❑ de directie moet er alert op zijn, dat bepaalde schoolactiviteiten (zoals een feest) eventueel afgelast zullen moeten worden
- ❑ de gebeurtenis dient te worden vermeld in de eerstvolgende weekbrief, de schoolkrant en in het informatiebulletin
- ❑ de gebeurtenis dient ook te worden vermeld in het jaarverslag
- ❑ de directie moet ervoor zorgen, dat er een aanpassing komt in het leerlingvolgsysteem (LVS)
- ❑ de directie moet ervoor zorgen, dat de ouders of verzorgers geen post meer ontvangen, die betrekking heeft op onderzoek van het kind of financiële aangelegenheden.
Dit wordt door ouders als zeer pijnlijk ervaren.
- ❑ de directie zorgt ervoor, dat al het mogelijke is gedaan om deze gebeurtenis een plaats te geven
Het draaiboek is daarbij slechts een checklist.
- ❑ ga zorgvuldig om met de materialen (schriften, tekeningen, etc.) van het overleden kind, die nog op school zijn
Voor de ouders zijn dit vaak heel waardevolle zaken.

Aanpassingen en administratieve regelingen na het overlijden van een ouder:

- ❑ de gebeurtenis dient te worden vermeld in de eerstvolgende weekbrief, de schoolkrant en in het informatiebulletin
- ❑ de gebeurtenis dient ook te worden vermeld in het jaarverslag
- ❑ de directie moet ervoor zorgen, dat de partner of nabestaanden geen post meer ontvangen op naam van de overleden ouder
Dit wordt door de nabestaanden als zeer pijnlijk ervaren.
- ❑ de directie zorgt ervoor, dat al het mogelijke is gedaan om deze gebeurtenis een plaats te geven
Het draaiboek is daarbij slechts een checklist.
- ❑ Realiseer je goed wat je doet op dagen als Moederdag en Vaderdag. Overleg zo mogelijk met de nabestaanden.

Valkuil: de ouders van de overleden leerling ontvangen – drie maanden na het overlijden – een oproep voor de schoolarts. Of: alle ouders ontvangen thuis de jaarlijkse acceptgiro voor de schoolbijdrage. Helaas staat daar nog de naam op van het overleden kind...

Valkuil: de leerkracht vindt na een paar weken nog een prachtige tekening van het overleden kind. Ze besluit dat deze tekening zo snel mogelijk aan de ouders moet worden gegeven. Ze geeft de tekening mee aan het broertje. Die mag deze 'loden last' aan mamma geven.

Deel 2 Rouwprotocol Directeur (meerscholen-directeur)

Noot vooraf: Bij overlijden **op** school treden de **BHV**-afspraken in werking.

1. Wat te doen bij ontvangst van een overlijdensbericht

1.1 Het bericht komt binnen

Als het bericht op het hoofdkantoor binnen komt is het zaak om het College van Bestuur hiervan meteen op de hoogte te stellen. Zorg voor geheimhouding van het bericht tot nader orde. Daar het een schooldirecteur betreft wordt het crisisteam (CT) gevormd door het College van Bestuur, de plaatsvervangend- /adjunct-directeur van de betreffende school/scholen en een teamlid van die school/scholen.

Vooraf is afgesproken wie er zitting hebben in het crisisteam en dit is binnen de organisatie kenbaar gemaakt.

1.2 Het bericht is net binnen

- Het CT zorgt voor verificatie van het bericht indien het niet afkomstig is van familie of andere bevoegden.
- Nagaan van de gegevens van de overledene.
- Verkrijgen van informatie over het gebeurde.
- Opvang van degene die de boodschap komt brengen.
- Contacten met de boodschapper. Als het niet mogelijk is direct nadere afspraken te maken met de boodschapper over eventueel thuisbezoek en uitwisseling van verdere informatie, maak dan een vervolgspraak.
- Nagaan wie er ingelicht moeten worden. Dit moet vooraf op papier staan.
- Zorgen voor telefonische bereikbaarheid.

2. Informatievoorziening

2.1 Communicatie binnen Onderwijsgroep Perspecto

- Informatieverstrekking over het gebeurde na afstemming eerst mondeling aan de en identiteitsbegeleider en de directeurs, daarna via de mail naar alle medewerkers, bestuursleden, GMR.
- Opvang op de betreffende school/scholen, door het CvB en de plaatsvervangend (adjunct) directeur.
- Opvang van medewerkers en leidinggevenden op het hoofdkantoor door het CvB.
- Organiseren van een gezamenlijk moment met de hele school, om stil te staan bij het overlijden.
- Creëren van een herdenkingsplek met evt. condoleanceregister op de betreffende school/bedrijfsbureau.
- Nagaan of er bijeenkomsten, activiteiten zijn die afgelast moeten worden.
- Als het een oud-collega betreft zal er viamail een overlijdensbericht gestuurd worden naar alle medewerkers van Onderwijsgroep Perspecto, bestuursleden, GMR en identiteitsbegeleider.

2.2 Communicatie met nabestaanden

- Contact zoeken met nabestaanden (evt. in overleg met het schoolteam)
- Eén lid van het CT (steeds dezelfde) onderhoudt de relatie met een contactpersoon van de familie en informeert naar wensen van de nabestaanden t.a.v. bloemen, aulabezoek, of bezoek van anderen van de organisatie gewenst is en of er gesproken moet worden door iemand van de organisatie
- Vanzelfsprekend zijn het College van Bestuur, (afgevaardigden van) de Raad van Toezicht en collega directeurs aanwezig bij uitvaart/crematie. (Indien de nabestaanden geen prijs stellen op het plaatsen van een advertentie, dan moet ook dit intern gecommuniceerd worden.)

2.3 Communicatie extern

2.3.1 Rouwadvertenties

Er wordt een advertentie geplaatst in de regionale kranten. In de advertentie wordt namens Stichting Scholengroep Onderwijsgroep Perspecto gesproken. Deze aspecten moeten in de tekst staan:

1. wat heeft de overledene voor de organisatie betekend, hoelang is hij/zij aan de organisatie verbonden geweest en in welke functie(s)
2. sterkte wensen aan nabestaanden
3. ondertekening: College van Bestuur, Raad van Toezicht, GMR, directeurenraad en medewerkers Stichting Scholengroep Onderwijsgroep Perspecto, namens deze .....(naam), voorzitter College van Bestuur, ...(naam), lid College van Bestuur

(Geschikte voorbeelden van advertenties zijn in de bijlage toegevoegd.)

Als het een oud-collega directeur betreft zullen we – indien mogelijk - een advertentie plaatsen. Dit is mede afhankelijk van de wensen van de nabestaanden.

2.3.2 Communicatie naar ouders van de betreffende school/scholen:

Het College van bestuur en de adjunct-directeur van de betreffende school/scholen stellen samen een brief (of 2 brieven gefaseerd) op, die meegaat met alle leerlingen.

In de brief wordt het feit van overlijden genoemd en hoe hiermee op school wordt omgegaan.

In een tweede brief komen nadere gegevens aan de orde zoals:

- roosterwijzigingen
- afscheidsdienst op school
- rouwbezoek
- uitvaartplechtigheid/crematie (datum, tijd, plaats)
- wordt aanwezigheid van alle leerlingen met ouders verwacht?
- wat is tijdens de uitvaart/crematie de rol van de leerkrachten?
- opvang van leerlingen en ouders na de uitvaart/crematie.
- rouwprocessen bij kinderen
- zorg en nazorg voor kinderen op school (contactpersonen en instanties)

2.3.3 Communicatie instanties

De externe berichtgeving wordt verzorgd door het administratiekantoor aan:

- RPCZ
- hulpverlenende en school gerelateerde instanties (een lijst met instanties is op het administratiekantoor aanwezig)

2.4 Uiterlijk vertoon

De vlag wordt halfstok gehangen op de betreffende school/scholen en op het hoofdkantoor tot en met de dag van de uitvaart.

2.5 Administratieve en organisatorische zaken achteraf:

- Administratief uitschrijven en financiën afhandelen
- Aanpassen van informatie op website
- Gebeurtenis vermelden in jaarverslag en bij jaarafsluiting

2.6 Social media

Door het intensive gebruik van social media door de maatschappij is het niet te voorkomen dat overlijdensberichten of berichten over ongevallen verspreid worden via Social Media. Dit is niet in alle situaties gepast. Via de homepage van de scholen of andere communicatie bijvoorbeeld door brieven of mails worden ouders en leerlingen verzocht om met respect om te gaan bij overlijdensberichten.

3. Nazorg

3.1 Wat doen we aan nazorg

- Persoonlijke eigendommen van de overledene verzamelen en overhandigen aan nabestaanden op een geschikt (afgesproken) moment.
- Houd je een zichtbare herinnering aan de overledene (bv. foto) op het hoofdkantoor en op de school/scholen?
- Let op collega's die het moeilijk hebben met de verwerking.
- Zwijg de overledene niet dood.

3.2 Wat doen we aan nazorg voor de nabestaanden

- Blijf in contact met de nabestaanden (indien zij dat wensen)
- Is de partner nog verbonden aan de school, zwijg de overledene niet dood
- Let op de partner(collega) hoe hij/zij omgaat met het verlies
- Zorg voor nagedachtenis aan de overledene (rouwtafel)
- Na een jaar, bij verjaardag of sterfdatum, denken aan een bloemetje voor de nabestaanden.

Deel 3 Rouwprotocol bovenschools (medewerker)

Noot vooraf: Bij overlijden **op** school treden de **BHV**-afspraken in werking.

1. Inleiding

Dit protocol betreft de situatie van een werknemer/werkneemster van Onderwijsgroep Perspecto, mn. zij die werkzaam zijn op het bedrijfsbureau. Als het een leerkracht betreft of iemand van het ondersteunend personeel werkzaam op een school, dan wordt het schoolse rouwprotocol gehanteerd. Het College van Bestuur zal zich dan daarnaar richten.

2. Wat te doen bij ontvangst van een overlijdensbericht

2.1 Het bericht komt binnen

- Als het bericht op het hoofdkantoor binnen komt is het zaak om Het College van Bestuur (CvB) hiervan meteen op de hoogte te stellen.
- Zorg voor geheimhouding van het bericht tot nader orde.
- Allereerst is van belang om te weten welke functie de overledene had.
- Als het iemand betreft van het bedrijfsbureau vormt het CvB samen met hoofd P&O het crisisteam.
- Als het een naaste van een Onderwijsgroep Perspecto-medewerk(st)er betreft dan vergt het overleg met de betrokken medewerker/ster wat wel en niet gedaan wordt. In principe wordt dezelfde lijn aangehouden als bij een medewerk(st)er.

2.2 Het bericht is net binnen

- Het CT zorgt voor verificatie van het bericht indien het niet afkomstig is van familie of andere bevoegden.
- Nagaan van de gegevens van de overledene.
- Verkrijgen van informatie over het gebeurde.
- Opvang van degene die de boodschap komt brengen.
- Contacten met de boodschapper. Als het niet mogelijk is direct nadere afspraken te maken met de boodschapper over eventueel thuisbezoek en uitwisseling van verdere informatie, maak dan een vervolgspraak.
- Nagaan wie er ingelicht moeten worden. Dit moet vooraf op papier staan
- Zorgen voor telefonische bereikbaarheid.

3. Informatievoorziening

3.1 Communicatie binnen Onderwijsgroep Perspecto

- Informatieverstrekking over het gebeurde na afstemming eerst mondeling aan de directeuren, daarna via mail naar medewerkers, bestuursleden, GMR en identiteitsbegeleider.
- Opvang op de betreffende school/scholen, door het CvB en de plaatsvervangend (adjunct) directeur
- Opvang van medewerkers en leidinggevenden op het hoofdkantoor door het CvB
- Organiseren van een gezamenlijk moment met de hele school, om stil te staan bij het overlijden
- Creëren van een herdenkingsplek met evt. condoleanceregister op de betreffende school/bedrijfsbureau
- Nagaan of er er bijeenkomsten, activiteiten zijn die afgelast moeten worden
- Als het een oud-collega betreft zal er via mail een overlijdensbericht gestuurd worden naar alle medewerkers van Onderwijsgroep Perspecto, bestuursleden, GMR en identiteitsbegeleider.

3.2 Communicatie met nabestaanden

- Contact zoeken met nabestaanden (evt. in overleg met het schoolteam)
- Eén lid van het CT (steeds dezelfde) onderhoudt de relatie met een contactpersoon van de familie en informeert naar wensen van de nabestaanden t.a.v. bloemen, aulabezoek, of bezoek van anderen van de organisatie gewenst is en of er gesproken moet worden door iemand van de organisatie
- Vanzelfsprekend zijn het College van Bestuur, (afgevaardigden van) de Raad van Toezicht en collega directeuren aanwezig bij uitvaart/crematie. (Indien de nabestaanden geen prijs stellen op het plaatsen van een advertentie, dan moet ook dit intern gecommuniceerd worden.)

3.3 Communicatie extern

3.3.1 Rouwadvertenties

Er wordt een advertentie geplaatst in de regionale kranten. In de advertentie wordt namens Stichting Scholengroep Onderwijsgroep Perspecto gesproken. Deze aspecten moeten in de tekst staan:

1. wat heeft de overledene voor de organisatie betekend, hoelang is hij/zij aan de organisatie verbonden geweest en in welke functie(s)
2. sterkte wensen aan nabestaanden
3. ondertekening: College van Bestuur, Raad van Toezicht, GMR, directeurenraad en medewerkers Stichting Scholengroep Onderwijsgroep Perspecto, namens deze .....(naam), voorzitter College van Bestuur, ...(naam), lid College van Bestuur

(Geschikte voorbeelden van advertenties zijn in de bijlage toegevoegd.)

Als het een oud-collega directeur betreft zullen we – indien mogelijk - een advertentie plaatsen. Dit is mede afhankelijk van de wensen van de nabestaanden.

3.3.2 Communicatie instanties

De externe berichtgeving wordt verzorgd door het CT aan de instanties met wie de overleden collega in contact heeft gestaan (een lijst met instanties is op het administratiekantoor aanwezig).

3.3.3 Social media

Door het intensive gebruik van social media door de maatschappij is het niet te voorkomen dat overlijdensberichten of berichten over ongevallen verspreid worden via Social Media. Dit is niet in alle situaties gepast. Via de homepage van de scholen of andere communicatie bijvoorbeeld door brieven of mails worden ouders en leerlingen verzocht om met respect om te gaan bij overlijdensberichten.

3.4 Uiterlijk vertoon

De vlag wordt halfstok gehangen op het bedrijfsbureau tot en met de dag van de uitvaart.

3.5 Administratieve en organisatorische zaken achteraf:

- Administratief uitschrijven en financiën afhandelen
- Aanpassen van informatie op website
- Gebeurtenis vermelden in jaarverslag en bij jaarafsluiting.

4. Nazorg

4.1 Wat doen we aan nazorg

- Persoonlijke eigendommen van de overledene verzamelen en overhandigen aan nabestaanden op een geschikt (afgesproken) moment.
- Houd je een zichtbare herinnering aan de overledene (bv. foto) op het hoofdkantoor en op de school/scholen?
- Let op collega's die het moeilijk hebben met de verwerking.
- Zwijg de overledene niet dood.

4.2 Wat doen we aan nazorg voor de nabestaanden

- ❑ Blijf in contact met de nabestaanden (indien zij dat wensen)
- ❑ Is de partner nog verbonden aan de school, zwijg de overledene niet dood
- ❑ Let op de partner(collega) hoe hij/zij omgaat met het verlies
- ❑ Zorg voor nagedachtenis aan de overledene (rouwtafel)
- ❑ Na een jaar, bij verjaardag of sterfdatum, denken aan een bloemetje voor de nabestaanden.

Deel 4 Hoe verwerken kinderen verdriet & verlies?

1. Welk besef hebben kinderen van dood?

... tot 3 jaar. Geen echt besef; kinderen tot ongeveer drie jaar kennen nog geen onderscheid tussen levende en niet-levende dingen. Wel zijn ze bang gescheiden te worden van degenen die hen met warmte en liefde omringen, zoals hun ouders. Ze voelen wat verlies is en lijden daar ook onder. De kleintjes gaan nog op een heel natuurlijke manier met de dood om.

Van 3 tot 6 jaar. Weten dat mensen en dieren dood kunnen gaan. Het definitieve karakter van de dood kunnen ze echter nog niet bevatten. Voor hen is de dood iets tijdelijks, een soort slaap, waarbij de dode niet meer kan zien of bewegen. Ze beginnen te beseffen dat dood en verdriet met elkaar te maken hebben. Ze voelen nog geen angst voor de dood.

Van 6 tot 9 jaar. Het besef begint door te dringen dat de dood onomkeerbaar is, onherroepelijk en definitief. Wat dat definitieve inhoudt, begrijpen ze echter nog niet. Dat is voor hen erg verwarrend en beangstigend.

Op deze leeftijd krijgen kinderen belangstelling voor de uiterlijkheden die bij een sterfgeval horen, zoals de kist, de begrafenis, de crematie en het kerkhof. Ze interesseren zich ook voor wat er na de dood gebeurt.

Kinderen van deze leeftijd zijn kwetsbaar omdat ze weliswaar de betekenis van de dood kunnen begrijpen, maar nog niet is staat zijn met alle complicaties om te gaan. ¹

Van 9 tot 12 jaar. Weten dat mensen, dieren en planten leven en dat alles wat leeft eenmaal doodgaat. Op de vraag waarom mensen doodgaan noemen ze voornamelijk fysieke oorzaken

Kinderen van deze leeftijd zijn minder afhankelijk van volwassenen. Ze willen dan ook niet altijd aandacht vragen voor hun verdriet maar proberen er zelf mee klaar te komen, ook om niet kinderachtig te lijken. Omdat de gevoelens er toch uit moeten, vertonen ze soms lastig en opstandig gedrag.

+ 12 jaar. De onvermijdelijkheid en universaliteit van de dood dringt door. Hun intellectuele vaardigheden zijn dan zover ontwikkeld dat ze de dood zien als het onvermijdelijke einde van het leven. De persoonlijk-emotionele afstand is echter nog groot: het kan iedereen overkomen behalve mensen in de eigen omgeving. .../... Een (directe) confrontatie met de dood maakt dat de vragen en soms ook de verwarring rondom leven en dood toenemen.

2. Rouwarbeid: het verwerken van rouw, een vorm van emotionele arbeid

2.1 Rouwtaken

<i>Besef:</i> Hij is dood.	<i>Taak 1:</i> De realiteit van het verlies onder ogen zien	Erkennen.
<i>Gevoelens:</i> Het doet pijn.	<i>Taak 2:</i> Ervaren van verlies. Het voelen van pijn.	Herkennen.
<i>Herinneringen:</i> Het is nu anders.	<i>Taak 3:</i> Leren te leven zonder de lijfelijke aanwezigheid van de overledene.	Verkennen.
<i>Zingeving:</i> De draad weer oppakken.	<i>Taak 4:</i> De overledene emotioneel een plaats geven. Investeren in nieuwe relaties.	Verbinden.

3. Kleine kinderen en verdriet

Kinderen worstelen met de dood op twee niveaus: intellectueel zoeken ze te begrijpen wat dit betekent en emotioneel proberen ze af te rekenen met hun gevoelens. Enkele suggesties om hiermee adequaat om te gaan.

Antwoord op hun vragen

Kinderen zijn vaak bezig met concrete feiten, zoals: "Waar blijft hij nu; heeft hij het niet koud; wordt hij niet nat?"

Geef begrijpelijke en echte antwoorden

Zeg niet dat hij slaapt, want dan kunnen ze angstig worden bij het slapengaan. Zeg niet dat hij is weggegaan, want meestal komt iemand die weggaat terug en zegt hij vooraf vaarwel. Zeg niet bij prenatale sterfte dat mama haar kindje verloren is, want kinderen vinden meestal terug wat ze verloren zijn. Je kan beter zeggen dat hij dood is. Eén van de dingen die je aan kinderen moet leren, is dat er op sommige vragen geen antwoorden zijn. Wanneer de omstandigheden van sterven zo bizar waren, zoals bij moord, ongeval, zelfdoding is het soms moeilijk alle informatie te geven aan kinderen. Vragen ontwijken is niet goed. De fantasie van kinderen is soms erger dan de realiteit. Het is niet de vraag of we iets zeggen, maar hoeveel we ze zeggen en op welk moment en op welke wijze. Je kan de uitleg doseren volgens wat het kind kan verwerken. Of als je het als volwassene zelf niet aankan, kan je zeggen: "Dat is alles wat ik je nu kan vertellen. Later als je wat ouder bent, spreken we er verder over."

Luister naar de gevoelens van het kind, naast de vraag

Opletten niet steeds over de overledene te praten, en niet over het verlies van het kind.

Zeg aan het kind dat iedereen die hem gekend heeft nu verdrietig is

Als je verdriet ook laat zien, kan het kind begrijpen wat verdriet is. Het laten zien van verdriet bij sterven, leert het kind dat je leven waardeert. Als je geen verdriet laat zien, kan het kind het gevoel krijgen dat je de overledene niet mist, dat hij onbelangrijk was.

Zeg dat niemand anders gevaar loopt te sterven

Zeg dat je meestal slechts sterft na een lang leven.

Kom niet met religieuze verklaringen

Als je dat anders ook niet doet, want dat kan verwarring scheppen.

Zeg dat verdriet lang kan duren en nooit helemaal verdwijnt

Meestal zeg je dat het kind er wel snel overheen zal zijn. Het kind durft dan niets meer zeggen als dat niet zo blijkt te zijn.

Bied aan om samen te praten over de overledene.**Maak duidelijk dat niemand ooit in staat zal zijn om de plaats volledig in te nemen.****Houd de herinnering in stand**

Doe niet alles weg wat aan de dode herinnert

Maak gebruik van de rouwkoffer met boeken en verwerkingsmateriaal.**4. Plaats voor verdriet in de school?**

Een plaats voor verdriet in de school? Gebrek aan kennis en aanvoelen van verlies in de school kan leiden tot onbedoelde wreedheid. Kinderen worden vaak verwacht na een zwaar verlies terug naar school te gaan en gewoon te werken zoals de andere kinderen. Wie in de school staat erbij stil? Wie vraagt zich af wat er thuis gebeurt op Vaderdag of Moederdag bij een kind wier ouder gestorven is? Of wat gebeurt er met de nieuwjaarsbrief gericht 'aan mijn lieve ouders' in het gezin waar één ouder gestorven is? Enkele suggesties voor de school en de leerkrachten.

Rouw bij kinderen uit zich vaak in gebrekkige concentratie, in rusteloosheid, in opstandigheid en in moeilijk gedrag, in verminderde schoolprestaties. Het is evident dat het kind zo reageert, meer dan dat het verlies het kind niets zou doen.

Een voorwaarde om goed om te gaan met verdriet bij kinderen is dat leerkrachten zelf kunnen stilstaan bij hun eigen angsten omtrent de dood en sterven, bij hun eigen verdriet, zelf hun verdriet kunnen uiten en durven laten zien en zelf niet overdreven angstig zijn als verdriet wordt geuit. Hoe een leraar met zijn gevoelens omgaat, wordt door leerlingen sterk in de gaten gehouden.

Een tijdje uitwisseling in de klas over wat ziekte, sterven en afscheid betekent, bespaart inadequate reacties. Je kan kinderen leren over omgaan met verdriet. Dat voorkomt dat ze uit angst verkeerd reageren op degene die erdoor getroffen wordt. Een jongen zei: "*Ik verlies niet alleen mijn vader, maar ook mijn vrienden, want ze begrijpen niet hoe dit me zo bezighoudt en heeft veranderd. Ze ontlopen me, omdat ik geen plezierige dingen weet om over te praten.*" Met wie kunnen kinderen over de dood praten? Ze vangen overal bot: bij hun beste vrienden, bij hun ouders, op school.

Je kan een ruimte of een plaats voorzien in de klas of de school waar iemand in verdriet, of een klas die met verdriet wordt geconfronteerd zijn verhaal kan doen, waar je eigen twijfels en angst kan uiten, waar je herkenning vindt bij elkaar.

De school kan een basishouding aannemen waarin duidelijk wordt dat het niet raar of stom is om emoties te hebben, maar juist één van de meest normale zaken in het leven.

Een verlies van een schoolkind maakt niet alleen reacties los in de klas van het kind, maar dikwijls in de hele schoolgemeenschap: in de klassen van de broertjes en de zusjes, de klas van degene die samen met het kind met de fiets naar de school reed, bij alle leerkrachten. Let op voor opmerkingen in de zin van: 'het is veel erger voor zijn klas.' Broertjes en zusjes kunnen gemakkelijker naar school komen als de hele schoolgemeenschap meeleeft.

Geef aandacht aan het verborgen verdriet in de school. De vader van een jongen was verongelukt op 22 augustus en op 4 september begon het nieuwe schooljaar. Niemand wist van dit verlies, maar bij het begin van het nieuwe schooljaar noteerde de jongen dit wel op een administratief fiche. Of hij vulde gewoon het beroep in, omdat hij het te pijnlijk vond om te noteren dat vader overleden was. Het is belangrijk ervoor te zorgen dat dit verlies aandacht krijgt, dat betrokken leerkrachten geen verkeerde reacties stellen, dat iemand begrip opbrengt.

Je laat best de herinnering aan de overledene niet verdwijnen. Een lege tafel kan best een hele tijd een lege tafel blijven. Een naam kan worden opgeschreven en in het gesprek niet worden doodgezwegen. Na verloop van tijd, op een verjaardag terug het verlies ter sprake brengen, geeft aan de kinderen het gevoel dat leraren en de schoolgemeenschap hen niet vergeten.

Vergeet vanuit de school niet het verdriet van de ouders thuis. Als met het sterven van hun kind ook alle contact met de school ineens wegvalt eenmaal de begrafenis voorbij is, gaat het om een dubbel verlies. Het is voor ouders vaak moeilijk om zelf nog naar de school te komen en zoveel leeftijdgenoten te zien, terwijl zij zelf hun kind moeten missen. Het kan een troost zijn te horen hoe de school met het sterven van hun kind omgaat, nog eens herinneringen te horen die in de school blijven leven, de kans te krijgen om ervaringen te delen, om verdriet te uiten. Durf naar de ouders toe te gaan en spreek de naam van het overleden kind uit, zodat ouders niet het gevoel krijgen alsof hij voor de school nooit heeft bestaan. Doodzwijgen maakt de dood nog dubbel zo erg.

Geef ook aandacht aan het verdriet in het leven van je collega's op school. De aandacht die je zelf krijgt als je met verlies wordt geconfronteerd, is de beste boodschap over wat van je verwacht wordt naar de kinderen toe.

5 Kinderen voorbereiden op verlies

Je kan kinderen voorbereiden op het omgaan met verlies. De wijze waarop je stilstaat bij het dode vogeltje; de manier waarop je met hen praat over iemand die sterft; een bezoek aan een kerkhof, waarbij je luistert naar de vragen van kinderen en eerlijke, realistische antwoorden geeft, leert het kind op veilige momenten iets over sterven en doodgaan, over verdriet op een moment dat je dit rustig en sereen kan beheersen. Zo kan je kinderen ook eens meenemen naar een begrafenis van iemand waarvan het verlies ons niet zo dooreen schudt.

De moeilijkheid ligt niet in het vinden van momenten om het onderwerp te introduceren, maar eerder in het niet uit de weg gaan van de kansen die zich voordoen. Zo kunnen kinderen het gevoel krijgen dat sterven tot het leven behoort, zoals een jaar ook een herfst en een winter kent, dat sterven niet angstaanjagend is, maar mensen wel verdrietig maakt. Je kan hen leren dat verdriet op een natuurlijke wijze deel uitmaakt van het leven en dat het de veiligheid niet wegneemt. We zouden kinderen in het leven het vertrouwen moeten meegeven dat tranen worden gedroogd, niet voor altijd, maar altijd weer.

6 Slotbedenkingen

Verwerken van verlies mag je niet zien als een logisch consequente ontwikkeling. Rouwen is een emotioneel en geen rationeel proces. Sommige kinderen leren gewoon verder alsof er niets gebeurd is. Het verlies kan worden ontkend, of worden overschaduwd door verzet tegen de dode die hem in de steek heeft gelaten. Een kind kan zich te onveilig voelen om iets van zijn verdriet te laten zien. Een kind van zeven jaar toonde nauwelijks medeleven bij het sterven van zijn moeder. Pas toen maanden later zijn marmotje doodging, brak het verdriet door. Pas dan voelde het zich veilig genoeg om zijn verdriet te laten komen. Kinderen hebben recht op hun afweermechanisme.

Het is moeilijk om verdriet met elkaar te delen, want rouwen is een heel individueel gebeuren. Wanneer een kind sterft, is het moeilijk voor ouders het verdriet gelijklopend door te maken en steeds op dezelfde golfhoogte te zitten. Er is veeleer sprake van verwijdering. Je bent vaak zo met en in jezelf bezig, dat je voor de ander onbereikbaar wordt. Je ontziet elkaar en wil elkaar niet ook nog met je verdriet belasten. Soms ben je bang voor de pijn van de ander. Je wijst elkaar af en kwetst elkaar ongewild. Iedereen uit zijn verdriet op een eigen wijze: de één praat veel, huilt veel, de ander laat weinig of niets merken. De één wil alles delen met de ander; voor de ander is elk woord dat herinnert iets wat teveel pijn doet. Pas als je allebei grotendeels door de crisis heen bent, volgt weer toenadering. Ook de verschillende kinderen in eenzelfde gezin kunnen elk hun eigen manier en tempo van verwerken hebben.

Kinderen hebben vaak toelating nodig om hun verdriet te uiten en om bezig te mogen zijn met de herinnering. Dikwijls geef je andere boodschappen zoals: 'Je moet maar niet huilen. Probeer je flink te houden. Een grote jongen weent toch niet. Ben je er nu nog niet overheen? Probeer je sterk te houden voor je moeder, het is al erg genoeg voor haar.' Beter kan je de kinderen laten spreken over de overledene, zowel over de dingen die je graag had, als over de dingen die je niet graag had. Verlies verwerken gebeurt door het herbeleven van herinneringen. Volwassenen durven dit soms niet aan, omdat ze vrezen zelf in tranen uit te barsten als ze proberen te troosten. Wenen van volwassenen geeft dan de toelating om dit ook te doen. Ouder en kind liggen vaak elk in een andere kamer onder de lakens te wenen. Verlies kom je niet te boven door flinkheid of wat daarvoor doorgaat. 'Ze heeft zich flink gehouden', is dikwijls de hoogste lof die je krijgt, maar het stimuleert het verkeerd omgaan met verdriet. Je hebt alle reden om te huilen. Verdriet komt er niet alleen in woorden uit, maar ook in tranen. Met de tranen, laat je de pijn naar buiten stromen.

Er bestaan geen recepten over hoe volwassenen of kinderen zouden moeten of niet zouden moeten omgaan met verdriet. Je kunt mensen niet vertellen hoe ze zich moeten voelen. Je kunt enkel luisteren hoe ze zich voelen en hen de kans geven om dit uit te spreken. De vraag die bij velen leeft en die mensen weghoudt van mensen in verdriet is: 'wat moet ik hen zeggen?' We moeten niet naar de mensen toegaan om allerlei dingen te zeggen, maar met de vraag: "Wat zouden zij ons vanuit hun verdriet te zeggen hebben?" Er zijn geen buitenstaanders die autoriteiten zijn op het gebied van verdriet en rouw. Elk ervaart de dood van iemand die hij liefheeft op een eigen wijze. Er is geen 'juiste' of 'verkeerde' manier van voelen. Het belangrijkste is voor ieder te vinden wat het best is voor hem.

Niet de tijd werkt genezend, maar de uiting van verdriet over een periode van tijd leidt tot genezing van de pijnlijke herinneringen.

1. Cultuurverschillen

Hoe we met de dood omgaan verschilt per persoon, per gezin en familie, per cultuur en per geloof. Je kunt voor verrassingen komen te staan als je op school geconfronteerd wordt met de dood van een kind, ouder of medewerker uit een andere cultuur dan je kent. Rouwreacties – bijvoorbeeld huilen - blijken niet zo universeel te zijn. De culturele en religieuze achtergrond beïnvloedt de wijze waarop mensen uiting (mogen) geven aan hun verdriet. Daarom is het goed weet te hebben van de verschillende gebruiken en rituelen, die je in onze multiculturele samenleving tegen kunt komen rondom de dood. Als leerkrachten zich verdiepen in de levensgewoonten en godsdienstige achtergronden van andere culturen, kunnen ze de leerlingen in hun klas daarover beter informeren, zodat angst om het onbekende kan worden weggenomen. Bij vrijwel alle culturen zijn er mensen die in hun godsdienstbeleving de orthodoxe lijn voorstaan en mensen die een vrijere geloofsopvatting aanhangen. Daarom is het van belang om altijd aan de familie in kwestie te vragen wat gepast of gewenst is.

De verschillen die je tegenkomt in de verschillende culturen spitsen zich toe op een aantal aspecten:

- het begeleiden van de stervende;
- het verzorgen van de overledene (het wassen en kleden heeft vaak een extra betekenis en speelt in diverse religies een belangrijke rol);
- het opbaren (thuis of in een rouwcentrum);
- het rouwbezoek (waarbij vertoon van verdriet al dan niet is toegestaan);
- de afscheidsdienst en de gebeden voor de dode;
- de begrafenis of crematie;
- het condoleren van de rouwende familie;
- de maaltijden voor de rouwbezoekers;
- de giften aan een goed doel uit naam van de gestorvene;
- de afrondende rituelen in de weken na het overlijden (vaak voor de zielenrust van de dode en het welzijn van de nabestaanden);
- het grafbezoek;
- de dodenherdenkingsdagen.

Bij alle verschillen die zich voordoen bij de diverse rituelen geldt dat wat voor de ene cultuur vanzelfsprekend lijkt, voor de andere soms taboe is. Belangrijk is het om respect te hebben voor elkaars gebruiken.

2. Humanisten

In het humanisme staat de mens centraal. Er zijn geen vaste rituelen voor de uitvaart van Humanisten. Men gaat er van uit dat iedereen op zijn eigen manier, in creatieve vorm afscheid kan nemen.

3. Rooms-Katholieken

3.1 Sacrament der zieken

In de laatste levensfase kunnen zieken of stervenden het "sacrament der zieken" ontvangen. Dit is een ritueel met speciale gebeden en de zalving van het voorhoofd, de ogen en de handen van de zieke met gewijde olie. De pastor kan de biecht afnemen en de zieke kan (voor de laatste keer) te communie gaan. Meestal gebeurt dit ritueel rond het ziekbed en zijn naaste familieleden aanwezig. Er brandt vaak een kaars en er kan een kruisbeeld staan als teken van verbondenheid met (de lijdende) Jezus.

---

² Bron: I. Spee, D. Roos, R. Fiddelaers-Jasper, Veelkleurig verdriet. Afscheid nemen in verschillende culturen. 2000

3.2 Reiniging en opbaring

Voor het wassen en kleden van de dode gelden geen voorschriften. Het wordt vaak uitgevoerd door de familie of de begrafenisondernemer. De overledene wordt meestal opgebaard in dagelijkse kleding liggend in een kist. De kist staat veelal in een rouwcentrum, waar vaste bezoektijden zijn. Soms ook wordt een dode thuis opgebaard. Rond de kist branden vaak kaarsen en kinderen kunnen tekeningen brengen bij de dode. Er wordt rond de kist ook gebeden, vaak een Onze Vader en/of een "Weesgegroet".

3.2 Uitvaartmis

De dag van de uitvaart begint met een dodenmis in de kerk. Vroeger was dit altijd een mis, een eucharistieviering met een gewijde priester. Tegenwoordig is dit ook vaak een "viering van woord en gebed/ communie" met een niet gewijde voorganger of voorgangster.

Bij aankomst in de kerk wordt de kist met de dode gezegend met wijwater. De kist wordt naar voren gebracht met het hoofd van de dode naar het altaar. Op de kist worden bloemen gelegd en rondom branden kaarsen. Er zijn lezingen en gebeden en vaak een in memoriam of een gedicht. De collecte in de pauze is vaak bestemd voor herdenkingsmissen voor de overledene of voor een goed doel. In deze pauze worden vaak gedachtenisprentjes/bidprentjes uitgereikt, die als herinnering aan de overledene bewaard kunnen worden.

Na de viering van de eucharistie en de uitreiking van de communie eindigt de uitvaartmis met de "absoute": het ritueel waarbij de priester/voorgang(st)er de kist met wijwater besprenkelt, als herinnering aan de doop en bewierookt, als symbool van de gebeden die opstijgen naar God. Hierbij wordt gebeden om vergeving van de zonden van de overledene. Ten slotte wordt de kist de kerk uitgedragen. Dit gebeurt steeds vaker door familieleden als laatste eerbetoon aan de gestorvene.

3.4 Begraven – cremeren

Katholieken worden van oudsher begraven in gewijde grond. Bij aankomst op de begraafplaats wordt de kist gezegend met wijwater. Als iedereen rond het graf staat, leest de voorgang(st)er een korte Bijbeltekst en voert de tekening met het kruis uit. Daarna wordt een schepje zand of aarde (soms bloemblaadjes) op de kist gelegd als symbool van de aarde waaruit de mens is geschapen en wordt de hoop op de wederopstanding uitgesproken. Tot slot bidden allen het "Onze Vader". De voorganger vertrekt dan en de aanwezigen kunnen afscheid nemen, door een rondgang langs de kist met evt. een schepje zand of bloemblaadjes op de kist te strooien. De kist kan blijven staan of zakken in het graf. In onze streken wordt vaak niet op het graf afscheid genomen, maar op een pleintje op het kerkhof en de begraving is dan als iedereen weg is.

Hierna is er vaak gelegenheid om de familie te condoleren, met daarbij een koffietafel.

Sinds de jaren '60 is voor katholieken de crematie toegestaan. In 2010 werd al 57% van de katholieken gecremeerd. Aan een crematie gaat meestal een uitvaartmis/dienst vooraf, die in het crematorium gevolgd wordt door een korte plechtigheid in de aula. De meeste nabestaanden laten de as uitstrooien bij het crematorium, of in een urn plaatsen in een columbarium. Ook is het mogelijk om de as mee naar huis te nemen of bij te zetten in een familiegraf of uit te strooien op een voor de overledene dierbare plek.

3.5 Rouw

Na de uitvaart laten traditionele gelovigen herdenkingsmissen opdragen. Tegenwoordig vinden deze missen minder vaak plaats. Wel zien we de herdenkingsdienst na 6 weken of na een jaar en het gebruik om misintenties te vragen; de naam van de overledene wordt dan tijdens een mis of gebedsdienst gememoreerd. Jaarlijks worden de doden op 2 november, Allerzielen, herdacht in een speciale mis in de kerk. De nabestaanden bezoeken rond deze dag de graven of urnen en versieren die met veelal witte chrysanten.

4. Protestanten

In de 16^e eeuw is het protestantisme ontstaan als verzet op de toenmalige geloofspraktijken van de katholieke kerk. Zo zijn er vele grote en kleine kerkgenootschappen ontstaan, die elk een eigen interpretatie van de bijbel voorstaan, van ultra-orthodox tot vrijzinnig. De bemiddelende rol van de kerk tussen mens en God, zoals de katholieken dat kennen, wijzen de protestanten af. Het lot van de mens ligt geheel in Gods hand. Op Gods genade kan de gelovige alleen hopen, door de heilsleer van Jezus Christus, zoals verwoord in de bijbel, na te leven. Eeuwenlang heeft strenge soberheid het aanzien van het begraven in protestantse kring bepaald.

4.1 Het sterven

Rond het ziekzijn en sterven kennen de protestanten geen kerkelijke gebruiken. Wel komt de predikant of ouderling op bezoek om de zieke te begeleiden. Bij het sterven wordt er een troostend woord uit de bijbel gelezen en evt. in aanwezigheid van de familie samen gebeden.

4.2 Reinigen en opbaren

Voor het afleggen en opbaren van een dode bestaan geen voorgeschreven rituelen. Het wordt meestal door de begrafenisondernemer verzorgd en is over het algemeen vrij sober. Vroeger was een kaars en een kruis naast de kist verboden, want te katholiek, maar nu zijn kaarsen en bloemen algemeen geaccepteerd. Maar niet bij de zeer strenge, orthodoxe protestanten. Rond de opgebaarde dode gedraagt iedereen zich zeer beheerst, want vertoon van emoties in het openbaar hoort van oudsher niet tot de calvinistische levensstijl. Het dragen van een wit doodshemd voor de dode en zwarte rouwkleding voor de familie zien we bijna alleen nog bij de orthodoxe gelovigen.

4.3 Afscheidsdienst

Een begrafenis vanuit de kerk is voor protestanten eeuwenlang taboe geweest. Pas in de jaren '70 besloten de hervormden en gereformeerden dat een gestorven gemeentelid recht had op een rouwdienst in de kerk. Bij een kerkelijke rouwdienst zal een ouderling voorafgaand aan de dienst in de consistorie een gebed bidden met de naaste familie. De kist wordt vervolgens voor in de kerk met het hoofd naar de doopvont en de avondmaalstafel geplaatst. Daar staat ook de paaskaars, die de opstanding van Christus symboliseert. In de dienst zelf is veel aandacht voor Bijbelteksten en psalmen en worden er weinig lovende woorden over de dode gesproken of anekdotes over diens leven verteld. Er wordt vooral nadruk gelegd op het lijden en de barmhartige rol van God. De dienst eindigt met de zegen van de dominee, die met gespreide armen de zegen over de aanwezigen uitspreekt. Begeleid door orgelmuziek wordt de kist de kerk uitgedragen. Dit gebeurt ook steeds vaker door familieleden.

4.4 Begraven – cremeren

Er zijn geen wijdingsvoorschriften voor een protestantse begraafplaats. De graflegging bestaat uit een korte sobere plechtigheid. Eerst leest de dominee een korte Bijbeltekst, daarna bidt men gezamenlijk het "Onze Vader", soms gevolgd door de geloofsbelijdenis. Tot slot spreekt de dominee de zegen uit. Toespraken aan het graf zijn niet gebruikelijk. Ook het werpen van een schepje zand op de kist komt weinig meer voor. Na het begraven is er gelegenheid tot condoleren. Dit gebeurt soms in de aula, maar vaak ook in een bijzaal van de kerk.

Cremeren gebeurt vaak na de rouwdienst in de kerk of na een korte gebedsdienst in het crematorium. De as laten de nabestaanden meestal uitstrooien of bijzetten in een columbarium.

4.5 Rouw

In principe kennen de protestanten geen rituelen rond het rouwen, omdat het welzijn van de dode geheel in God hand ligt. De nabestaanden dienen troost te vinden in de bijbel. Wel kan er voor of na de dienst in de kerk de naam van de overledene gememoreerd worden en gebeden worden voor troost en kracht voor de nabestaanden.

De dodenherdenking vindt plaats op de laatste zondag van het kerkelijk jaar, de laatste zondag voordat de Advent begint, meestal is dit eind november.

5. Joden

Bij het Jodendom gaat het niet om een ras, maar om afstammelingen van een historisch gegroeide etno-culturele groep mensen, waarbij de religie van oorsprong het uitgangspunt en de bindende factor was. Onder de joden bestaan grote verschillen in geloofsbeleving, van strikt orthodox of chassidisch tot liberaal of areligieus. In 2010 was nog maar 16% van de joden lid van een joods kerkgenootschap. De overigen identificeren zich niet meer met het religieuze jodendom en de daarbij horende leefwijze. Zij beschouwen hun joodzijn als een culturele identiteit op basis van afstamming. Tot de belangrijkste heilige geschriften behoort de driedelige Tenach, de in het Hebreeuws gestelde joodse bijbel. Het eerste deel daarvan is de Thora, waarin alle gedragsregels voor de joden zijn opgeschreven. De rabbijnen hebben deze praktisch uitgewerkt in de Talmoed. Deze voorschriften omvatten 248 geboden en 365 verboden en heten samen de Halacha, de joodse wetgeving. De Thora en de Halacha vormen samen de bron voor de strikte regels die gelden bij een sterfgeval in joodse kring. Er zijn wel kleine verschillen in interpretatie tussen de orthodoxen en liberalen.

5.1 Het sterven

Omdat het leven in het jodendom centraal staat, mag het stervensproces niet worden versneld. Euthanasie is daarom niet toegestaan. Het bezoeken van zieken en stervenden geldt als een mitzwa, een religieuze plicht en goede daad voor de medemens en waardoor je een betere plaats in de hemel kunt verdienen. Met het sterven in zicht kan de zieke zijn zonden bekennen en de geloofsbelijdenis uitspreken. Als hij dat niet meer kan, dan doen de aanwezigen dat voor hem.

Na het overlijden wordt een dode onmiddellijk met een laken afgedekt om deze aan het oog van de wereld te onttrekken. Ook de naaste familie mag de gestorvene niet meer zien. Het aanschouwen van een dode geldt als een aantasting van de geestelijke integriteit van de mens, omdat de overledene daar zelf geen zeggenschap meer over heeft. Afscheid nemen tijdens een rouwbezoek, waarbij de dode is opgebaard komt bij joden dan ook niet voor. Er wordt bij een dode altijd een lamp of een kaars aangestoken. Deze blijft als licht van de ziel dag en nacht branden tot aan de begrafenis.

5.2 Rituele reiniging

Doden mogen alleen door personen van het eigen geslacht worden verzorgd. Dit gebeurt nooit door de naaste familie, deze zijn vrijgesteld van een aantal religieuze en sociale plichten. Het afleggen van een dode is geen taak voor de familie, maar van de eigen begrafenisgenootschap.

Het stoffelijk overschot wordt gezien als een lichaam zonder ziel dat ritueel onrein is. Om deze onreinheid op te heffen is een rituele wassing verplicht. Deze wordt op de morgen van de begrafenis uitgevoerd. Tijdens deze handelingen blijft het lichaam onzichtbaar afgedekt met een laken. Na de wassing wordt de dode in eenvoudige witte doodskleding gekleed en wordt de dode in een eenvoudige onbewerkte vurenhouten kist gelegd. De mannelijke dode krijgt een gebedsmantel om de schouders, waarvan één van de vier gedenkkwasten op de hoeken wordt kapotgetrokken, omdat de dode geen religieuze verplichtingen meer heeft in het hiernamaals. Tot slot wordt er wat aarde uit Israël over de overledene uitgestrooid, als herinnering aan het beloofde land. Als de kist is gesloten, gaat er een zwart kleed met de Davidsster overheen en wordt een herinneringsgebed voor de dode gebeden.

5.3 Begrafenis

Orthodoxe joden geloven dat bij de komst van de Messias de doden uit hun graf zullen opstaan en van iedereen lichaam en ziel weer verenigd zullen worden. Men is daarom verplicht de doden in ongeschonden staat te begraven. Crematie is strikt verboden. Liberale joden geloven niet in de wederopstanding van de doden, maar wel in een eeuwig leven voor de ziel, zodat voor hen crematie wel is toegestaan. De joodse wet schrijft voor dat de dode zo snel mogelijk, liefst binnen 24 uur, begraven moet worden. In Nederland vindt het direct na de wettelijke termijn van 36 uur plaats. Vanwege de kort tijd tussen de tijd van overlijden en begraven worden er zelden rouwkaarten verstuurd. Men geeft het doodsbericht telefonisch door of soms via een advertentie in een dagblad.

5.4 De afscheidsdienst

Een joodse uitvaart wordt gekenmerkt door grote soberheid en vastomschreven rituelen. Het publiekelijk tonen van verdriet is niet toegestaan. Rouwkransen en grafbloemen zijn bij de orthodoxe joden verboden. In liberale kringen worden ze ontraden. Daarvoor in de plaats komt de tsedaka, de gift aan een liefdadig doel. Op de begraafplaats staan daarvoor collectebussen.

De begrafenis vindt meestal aansluitend aan de rituele wassing plaats en begint met een rouwdienst op de begraafplaats. Vroeger mochten bij orthodoxe joden alleen mannen bij de begrafenis aanwezig zijn, omdat vrouwen met hun geweeklaag de rust van de doden zouden verstoren. Sinds de jaren '70 zijn vrouwen ook welkom. Wel dienen ze zich apart op te stellen. Bij de liberale joden bestaat deze scheiding van mannen en vrouwen niet.

Tijdens de dienst staat de kist met het zwarte kleed in het midden. Er worden psalmen gezongen en Bijbelteksten gelezen. Meestal houden familieleden en vrienden hierna een lofrede, waarin de goedheid van de overledene wordt geloofd. Besloten wordt met het gebed voor de zielenrust van de dode.

Meestal vindt bij orthodoxe joden voorafgaand aan de rouwdienst het ritueel van het krie`a snijden plaats. Dit is een aangepaste vorm van publiek rouwvertoon voor de naaste bloedverwanten. Omdat de Thora de oude gebruiken van luid wenen en de kleren scheuren als heidens beschouwd, wordt dit afgekeurd. In plaats daarvan worden in de revers van de colberts van de mannen een snee gemaakt en grof dichtgenaaid. Bij de vrouwen doet men dit in een aparte ruimte in de jurk of bloes.

5.5 De begrafenis

Na de rouwdienst wordt de kist door zes mannen op een rijdende baar naar het graf gebracht. Hierbij reciteert de rabbijn of voorganger dan de laatste regel van psalm 90 en de hele psalm 91. Dit wordt 3x herhaald, waarbij men 3x halt houdt op de begraafplaats. Bij het graf laten de mannen de kist in de kuil zakken en gooit men 3 scheppen aarde op de kist. Bij de liberale joden mogen ook vrouwen hieraan deelnemen. De grafceremonie eindigt met het kaddiesjgebed, dat een lofzang op God is en waarmee de hoop op een messiaanse toekomst wordt uitgesproken.

Daarna gaat iedereen naar de uitgang van de begraafplaats waar men de handen wast als een rituele reiniging.

5.6 Rouwen

Pas na de begrafenis mag men de nabestaanden condoleren, zolang de dode nog boven aarde staat is alle aandacht gericht op het eerbetoon aan de gestorvene.

Het condoleren vindt veelal plaats in de foyer bij de begraafplaats. Tegenwoordig is er ook koffie en cake bij, wat vroeger verboden was.

6. Moslims

Moslims in Nederland zijn afkomstig uit een groot aantal landen, elk met hun eigen culturele identiteit. Ze vormen daardoor een heterogene bevolkingsgroep met verschillen in culturele tradities en geloofsopvattingen, maar rondom de dood voldoen vrijwel alle moslims aan de islamitische rituele voorschriften, ongeacht de mate van hun gelovigheid, maar deze voorschriften worden soms verschillend nageleefd. Wat voor de ene groepering vanzelfsprekend is, geldt soms voor de andere als taboe.

6.1 Het sterven

Het bezoeken van zieken en stervenden behoort tot de collectieve religieuze plichten en geldt als soenna, een goede religieuze daad, waardoor men later voorspraak krijgt in het hiernamaals. Er wordt zachtjes gebeden en uit de Koran gereciteerd. Als het levenseinde daadwerkelijk in zicht is, moet de stervende met zijn gezicht naar Mekka worden gelegd. Het is soenna voor de stervende om zijn geloof in Allah nog een keer uit te spreken. Als de stervende dat niet meer kan, fluistert een lid van de familie of de imam hem de woorden zachtjes in. De islam schrijft voor dat een moslim na zijn dood schuldenvrij voor Allah moet kunnen verschijnen. Financiële schulden worden daarom voor de begrafenis afgelost of door familieleden overgenomen. Een geestelijke schuld (zoals geen reis naar Mekka gemaakt) kan worden afgekocht door een schenking aan de armen of een goed doel.

6.2 Reiniging en opbaring

Het lichaam van een dode is volgens de islam ritueel onrein. Omdat de overledene in reine staat voor Allah moet kunnen verschijnen is een rituele wassing verplicht. Dit wordt gedaan door moslims van hetzelfde geslacht; bloedverwanten of vrijwilligers van de moskee of beroepswassers, onder leiding van een imam. Tijdens deze rituele wassing ligt de dode met het gezicht naar Mekka en blijft het naakte lichaam van de navel tot de knieën bekt. Met de dood komt er voor de islam een einde aan verschil in sociale status en dus wordt elke dode in een eenvoudige lijkwade gewikkeld van witte katoen.

Nadat de overledene in de kist is gelegd, vindt het rituele dodengebed, de salaah al-djanaazah, plaats. Dit kan in het rouwcentrum of de moskee. Plaats en tijdstip worden vooraf aangekondigd in de moskee. Meestal treedt de imam op als voorganger, omdat hierbij de Arabische gebedsteksten moeten worden uitgesproken. Na afloop van het gebed stellen alle mannen zich in een rij op om de aanwezige mannelijke familieleden te condoleren. Turken en Marokkanen laten de kist daarbij vrijwel altijd dicht, bij andere moslims (bv. uit Pakistan) wordt de kist van een overleden man wel geopend en het gezicht ontbloot. Allen lopen dan voor een laatste afscheid langs de kist. Bij een gestorven vrouw blijft de kist altijd dicht; het is immers verboden dat mannen een "vreemde" vrouw zien. Vrouwelijke familieleden komen meestal apart afscheid nemen.

In veel islamitische landen is het van oudsher traditie dat vrouwen een dode luid bewenen. Veel jammeren en weklagen verhoogt het aanzien van de gestorvene. Dit gedrag stoort volgens de islam de rust van de dode en is daarom afkeurenswaardig. Het leidde ertoe dat vrouwen van deelname aan het dodengebed en de begrafenis werden uitgesloten. De vrouwen in Nederland blijven daarom meestal thuis. Inmiddels zijn er groeperingen, die vrouwen wel mee laten doen, mits ze zich ingetogen gedragen. Vanwege de strikte scheiding naar sekse verblijven ze in een aparte ruimte of op gepaste afstand van de mannen.

6.3 Begraven - cremieren

Een dode moet volgens de islam zo snel mogelijk, liefst binnen 24 uur, worden begraven. In Nederland gebeurt het na de wettelijke termijn van 36 uur, al zijn er gemeenten die ontheffing verlenen voor eerder begraven. Vaak wordt een dode in het land van herkomst begraven, waardoor een snel vertrek noodzakelijk is.

In verband met de wederopstandinggedachte moet de dode in ongeschonden staat worden begraven. Bij verminkte lichamen, moeten losse ledematen bij de dode worden gevoegd. Moslims moeten worden begraven op een islamitische begraafplaats in een eeuwigdurend graf. In Nederland is op veel algemene begraafplaatsen een apart gedeelte voor de moslim graven ingericht. Cremieren is verboden uit respect voor het lichaam en de associatie met de hel.

De dode wordt bij voorkeur zonder kist in het graf gelegd. Hoewel dit sinds 1991 in Nederland wettelijk is toegestaan, komt dit nog maar weinig voor. Grafbloemen worden gezien als een overbodige verspilling die de dode niet ten goede komt. Van in Nederland begraven moslims worden de graven vaak wel bedekt met bloemen.

Een moslimbegraving behoort tot de collectieve religieuze plichten en wordt uitgevoerd door mannen. Vrouwen bezoeken het graf meestal wanneer de mannen vertrokken zijn; soms wachten ze daarop in de aula van de begraafplaats. Als de rouwstoet op de begraafplaats aankomt, wordt de kist – altijd met het hoofdeinde naar voren – door de mannen op de schouders naar het graf gedragen. Hierbij wisselen de mannen voordurend omdat het soenna is om enkele stappen met de kist te doen. Over de kist ligt meestal een groen (heilig kleur van de islam) baarkleed dat met Koranteksten is bedrukt. Nadat ze de kist met touwen in het graf hebben neergelaten, scheppen de mannen om beurten het graf dicht. Net als bij de joden pakt iedereen daarbij de schop zelf op, omdat het dichtscheppen als een religieuze daad geldt. Tot slot reciteren allen, meestal onder leiding van de imam, de geloofsbelijdenis. Volgens de islam wordt de dode in het graf bezocht door twee engelen, die hem ondervragen over zijn geloof. Daarom blijft de imam achter bij het graf om een bede uit te spreken, waarin hij de dode de drie antwoorden op de geloofsvragen influistert.

Als gevolg van gemengde huwelijken en de aanwezigheid van kennissen met een andere culturele achtergrond komt het voor dat afgeweken wordt van de voorschriften. Met name de aanwezigheid van vrouwen bij de graflegging wordt dan oogluikend toegestaan.

Veel moslims, met name Turken en Marokkanen, kiezen er vaak voor om in het moederland begraven te worden. Dit vanuit de gedachte dat men eens terug zou keren en men overleden familieleden niet in den vreemde wilde achterlaten.

Het merendeel heeft voor repatriëring van een overledene een speciale begrafenisverzekering, die het transport van de kist en de begeleiding door een familielid mogelijk maakt. De verwachting is dat in de toekomst steeds meer moslims in Nederland begraven zullen worden, nu de mogelijkheden zijn verruimd en de meesten, met name de kinderen, zich hier blijvend hebben gevestigd.

6.4 Rouwen

Volgens de islam mag de rouwtijd maar drie dagen duren. Deze dagen zijn bedoeld om de naaste familieleden te troosten en te condoleren. Na deze periode geldt dat als ongepast, omdat men de nabestaanden niet aan het verlies mag blijven herinneren. De gelovigen dienen te aanvaarden dat het levenseinde de wil van Allah is en dat het werkelijke leven van de mens pas daarna begint. Daarom mag er niet lang om een dode worden getreurd. Het tonen van rouw door het dragen van rouwkleding is geen voorschrift en komt daarom weinig voor. Vrouwen mogen gedurende de drie rouwdagen geen parfum, henna en sierraden dragen of make-up gebruiken. Tijdens de drie rouwdagen worden de nabestaanden thuis bezocht. Iedereen brengt levensmiddelen mee, want de islamitische gastvrijheid vereist dat de bezoekers een uitgebreide maaltijd krijgen opgediend. In de praktijk wordt de driedaagse rouw door vrijwel alle moslims verlengd tot veertig dagen en soms houdt men na een jaar opnieuw een herdenkingsbijeenkomst. Voor een weduwe geldt een periode van vier maanden en tien dagen. Deze "wachttijd" heeft niets te maken met rouwen, maar met trouwen. Voorkomen moet worden dat een weduwe opnieuw trouwt terwijl zij zwanger is van haar overleden man. In de praktijk beleven de vrouwen deze periode wel als rouw.

7. Surinaamse creolen

Hoewel de meeste creolen zich als christen beschouwen, speelt het wintigeloof bij velen een rol. De wintireligie is een natuurgodsdienst, waarbij Anana, de oppergod, aan het hoofd staat van een pantheon van goden en geesten, die aangeduid worden met winti's. Zo zijn er bos-, water-, lucht- en aardegoden. Verder beschikt elke levende persoon over een eigen geest, de kra, en nemen de vooroudergeesten, de jorka's, een belangrijke rol in. Al deze goden en geesten kunnen het leven van de mensen zowel lichamelijk als psychisch beïnvloeden. De rituele en magische middelen die bij de wintireligie horen, zijn bedoeld om ze te vereren en gunstig te stemmen, opdat zij de mensen beschermen. De creolen in Nederland gaan nogal verschillend met winti om; bij praktiserende aanhangers is het een concreet onderdeel van het dagelijks leven. Een grote groep creolen vindt dat winti niet strookt met hun christelijke levensvisie, maar tegelijkertijd ontkennen ze niet dat winti een magische invloed kan hebben. Bij een sterfgeval voeren de meeste creolen een combinatie van christelijke en wintirituelen uit.

7.1 Sterven

Surinaamse Creolen geloven dat de ziel van de overledene terugkeert naar God, de Schepper. Tegelijkertijd hangen velen de gedachte aan, waarbij de ziel na de dood wel buiten het lichaam treedt, maar nog een tijd bij de nabestaanden blijft rondhangen. Een goed afscheid is erg belangrijk, daarom worden er collectieve rituelen gehouden, zodat de ziel na veertig dagen de aarde vredig kan verlaten. Rouw wordt gezien als een groepsproces. In huis vinden allerlei rouwbijeenkomsten plaats. Het is traditie om alle spiegels te bedekken en foto's om te draaien.

Men draagt rondom het overlijden vaak witte of zwart-witte kleding. Wit is de kleur van de zware rouw. Rood is geen gepaste kleur, omdat men dat associeert met de geest van de levenden. Ook het dragen van sieraden is niet gepast.

Emoties kunnen soms op heftige wijze geuit worden. Verdriet wordt minder als je het deelt en het viert, aldus de Creolen.

7.2 Reinigen

Van oudsher wassen en kleden de creolen een overleden familielid niet zelf. In Suriname is het de gewoonte een aflegvereniging in te schakelen. In Nederland bestaan deze verenigingen ook en 80 % van de creolen doet er een beroep op. De dinari, zoals de leden van een lijkwassersvereniging heten, zorgen ervoor dat de dode volgens de christelijk-creoolse riten wordt gewassen en gekleed en begeleid wordt naar het graf. De leden bestaan uit mannen en vrouwen en spreken elkaar aan met broeder en zuster en zweren geheimhouding over hetgeen ze bij het wassen en verzorgen van de dode zien. Ze zijn gekleed in een wit tenue met op de borst de broederschapsmedaille. De vrouwen bedekken het hoofd met de traditioneel gevouwen witte muts, de anjisa.

In het warme Suriname gebruiken de dinari allerlei conserveringstechnieken om de dode zo lang mogelijk mooi te houden. Daarbij vormen kruiden, formaline en rum een belangrijke onderdeel van het recept voor de balsem. Hoewel deze balseming in Nederland niet echt noodzakelijk is vanwege de koeling in de mortuaria, passen de verenigingen nog steeds hun traditionele lijkverzorgingstechnieken toe.

De wassing zelf vindt plaats in het rouwcentrum. De dode ligt er opgebaard onder een laken. Nadat de dinari Gods zegen hebben gevraagd over hun werkzaamheden, mogen de naaste bloedverwanten de kamer binnen komen om afscheid te nemen van de geest van de overledene. Tijdens dit ritueel wordt het hoofd van de dode ontbloot. De familieleden leggen om de beurt een hand op zijn of haar voorhoofd en spreken daarbij behalve liefdevolle woorden enkele formules uit. Deze zijn volgens de traditie nodig opdat de geest de nabestaande met rust zal laten. De handeling roept meestal hevige emoties op en gaat gepaard met veel tranen. Deze mogen echter niet op de dode vallen, want dan kan zijn ziel niet vertrekken. Enkele dinari staan daarom met zakdoeken klaar om de tranen op te vangen, anderen zorgen voor rum of cognac als hartversterking. Ook kinderen zijn hierbij aanwezig. Als ze te jong zijn om iets te zeggen, doet een van de dinari dit en worden ze vervolgens drie maal over de overledene heen getild. Omdat dit een aangrijpende gebeurtenis is, krijgen ze vooraf een blauw of zwart bandje om de pols, dat hen moet beschermen tegen angstdromen. Na het afscheidsritueel verlaat de familie de wasruimte, want zij mogen niet bij het wassen en aankleden aanwezig zijn.

Het afleggen zelf duurt meestal ruim een uur, waarbij het zingen van christelijke liederen en psalmen in het creools en Nederlands een belangrijk onderdeel is. De dinari voeren alles uit in een ontspannen sfeer, waarbij gepraat, gelachen en gedronken wordt.

Na het wassen en balsemen volgt het kleden. Bij elk kledingstuk dat wordt aangetrokken vragen de dinari symbolisch de goedkeuring van de overledene.

De dode krijgt witte handschoenen aan, het haar wordt verzorgd en make-up aangebracht. Daarna gaat de dode in de kist. Onderin de kist worden alle kledingstukken die de dode bij leven heeft gedragen neergelegd, zodat creoolse doden altijd hoog zijn opgebaard. Zingend wijden de dinari de kist in, want hij vormt de nieuwe behuizing, waarin de dode zich goed thuis moet voelen. Persoonlijke bezittingen als een kam, een pijp, sigaretten, make-uptasje, een horloge en een zakje snoep worden rond de dode in de kist gerangschikt om te voorkomen dat de geest van de overledene ze later komt ophalen. Tot slot wordt er een lied gezongen door de dinari en wordt er getoast met rode wijn (wintisymbool van het bloed van de dode). Daarna wordt de familie binnengeroepen om het werk te keuren en afscheid te nemen, waarbij nogmaals zingend enkele keren rond de kist wordt gelopen. Voor de partner van de overleden volgt nog een apart ritueel. Hij of zij blijft alleen achter bij de dinari in de rouwkamer voor een persoonlijk afscheid. De partner moet daarbij iets van zichzelf meegeven. Dit kan bestaan uit een pluk watten of een zakdoek die in de mond of onder de oksel is gehouden, maar vaak ook geeft men ondergoed. Het geloof wil dat de overledene zo het gevoel houdt dat de partner door de geur bij hem of haar blijft. Het moet voorkomen dat de geest van de dode later de weduwe of weduwnaar komt opzoeken. Gezien het intieme karakter van dit ritueel is men hierover zeer zwijgzaam.

7.3 Rouwbezoek

Aansluitend op het aflegritueel is er meestal rouwbezoek. Plaats en tijdstip worden bekendgemaakt door middel van een rouwkaart en via lokale radiozenders. De opkomst is groot en iedereen is gekleed in stemmig zwart en wit. Er worden uitbundige danspassen gemaakt met de kist en de voorloper stamp met z'n voeten en zwaait met de armen. Dit om de kwade geesten op afstand te houden. Na de dansceremonie wordt de kist voor in de rouwzaal geplaatst en houdt er steeds iemand de wacht. Er wordt een korte gebedsdienst gehouden met veel zingen en familieleden spreken een in memoriam uit. Daarna lopen de aanwezigen langs de kist om afscheid te nemen. Ze houden even de rechterhand boven zijn of haar hoofd en zeggen daarbij: "Rust in vrede". Zingend en dansend rijden de dinari tot slot de kist de rouwzaal uit.

7.4 Begraven – cremieren

De Surinaamse creolen in ons land kiezen vrijwel unaniem voor begraven. Op de begraafplaats wordt de familie opgewacht door een grote groep belangstellenden. In de aula volgt meestal een rouwdienst, waarbij aan het einde de kist weer opengaat voor een laatste afscheid. Hierbij wordt luid gezongen en kunnen de emoties weeg hoog oplopen. Daarna gaat de kist op de schouders van familie en vrienden en wordt deze naar het graf gedragen. Nadat de kist is neergedaald strooien de aanwezigen zand of bloemblaadjes op de kist. Het condoleren vindt na afloop in de aula plaats.

7.5 Rouw

Onmiddellijk na het overlijden wordt het huis van de overledene in rouw gedompeld. Hiervoor gebruikt men het creoolse begrip "dede oso", wat letterlijk "dodenhuis" betekent. De spiegels worden afgedekt en foto's omgekeerd of in de kast gezet.

De rouwtijd duurt van 8 dagen tot 6 weken. Sommigen houden een jaar aan.

De traditionele eerste rouwbijeenkomst begint op de avond voor de begrafenis met een (symbolische) dodenwake, de Brokodey. De bijeenkomst begint precies om 20.00 uur en duurt tot de volgende ochtend 5.00 uur. Het huis zit vol gasten. Midden in de kamer staat een witgedekte tafel met een brandende kaars op een schoteltje met water. Deze vormen de verbindingselementen met de geestenwereld. De ceremonie wordt geopend met het bidden van het Onzevader en vervolgens worden er psalmen en liederen gezongen en uit de bijbel gelezen. Op vaste tijden, om 22.00 uur, om middernacht en om 3.00 uur wordt er gepauzeerd. Dit noemt men het sluiten. Wie wil kan vertrekken. Wanneer iemand het huis verlaat mag hij of zij dat niet aan de aanwezigen mededelen. Dit om de kwade geesten, die mee zouden willen gaan, te misleiden.

Op de 8^e dag na de begrafenis vindt een tweede rouwbijeenkomst plaats, de Aitidey. Ook deze is bedoeld voor de zielenrust van de overledene. Een belangrijk onderdeel is de offermaaltijd voor de overledene. De familie maakt die dag de lievelings-gerechten van de overledene en een aantal voorgeschreven traditionele hapjes. Deze worden op een tafel met wit kleed in de tuin of op het balkon gezet, met daarbij allerlei dranken, fruit, snoep, koek sigaretten e.d. Om 20.00 uur precies verzamelt iedereen zich rond de tafel en na het bidden van het Onzevader gaat men eten. Er wordt wederom gezongen en Bijbelgelezen en vaak gaat het er later op de avond luidruchtig aan toe onder invloed van de rijkelijk vloeiende rum, cognac en whisky. Dit gaat tot 5 uur in de ochtend door. 6 weken na de begrafenis vindt een laatste rouwbijeenkomst plaats, de Siksi wiki.

Hierbij gaat men er vanuit dat de geest van de overledene de aarde voorgoed zal verlaten. Meestal wordt er weer een maaltijd neergezet en de stemming is minder ernstig. De gasten hebben de taak de familie op te vrolijken, zodat ze afstand leren nemen van het verdriet. Om 5 uur in de ochtend sluit ook deze bijeenkomst en is het publieke rouwen daarmee beëindigt.

7.6 Emoties

Kinderen mogen bij de begrafenis zijn. Zij krijgen geen gedetailleerde informatie over het overlijden. Wel krijgen zij een rol tijdens de rituele wassing na het overlijden. Hoewel men emoties toont, wordt er meestal niet veel over het verdriet en gevoelens gesproken. Dit omdat ouders en kinderen elkaar hun verdriet willen besparen.

8. Surinaamse Hindoestanen

De voorouders van de Surinaamse Hindoestanen stammen uit Noord-India, dat ook wel Hindoestan werd genoemd. Als contractarbeiders kwamen ze eind 20^e eeuw naar Suriname. Migratie bracht velen van hen naar Nederland. De meerderheid van de Hindoestanen is hindoe. Het geloof wordt vooral in familieverband beleden. Centraal in het hindoeïsme staat het geloof in een goddelijk principe, het Brahman, als oerbron van de kosmos, waaruit alles voortkomt en waarnaar alles terugkeert. De kosmos en de aarde worden in naam van Brahman, bestuurd door 3 goden: Brahmaa, Vishnoe en Shiva. Deze goden worden vaak voorgesteld als menselijke en dierlijke figuren. Ze treden op als bemiddelaars van Brahman en als beschermers tegen kwade geesten. Elke godheid beschikt over vele eigenschappen die in afzonderlijke gedaantes verbeeld worden. Volgens het hindoeïsme ligt de wezenlijke bestemming van de mens in zijn verlossing, waarbij hij opgaat in het eeuwig goddelijke, het Brahman. Tot dan blijft hij door zijn karma (het saldo van handelen in het huidige en vorige leven) onderworpen aan de kringloop van sterven en wedergeboorte. Door het naleven van de geloofsregels kan de gelovige trachten dit karma te vernietigen in de hoop daardoor ooit bevrijd te worden van het lot van de reïncarnatie.

Bij de Surinaamse hindoes bestaan twee geloofsstromingen. De meerderheid behoort tot de Sanaatan Dharm (de eeuwige religie). Zij volgen de traditionele (brahmaanse) leer, waarbij het vereren van de vele godheden en voorouders centraal staat. Bij velen hangen afbeeldingen van geliefde goden aan de muur en staat er ergens een altaar in huis.

De overigen hebben zich bekeerd tot de Aryaa Samaadj (het verbond der nobelen). Ook zij kennen het geloof in de dharmaplichten en de reïncarnatie, maar wijzen het veelgodendom af. Zij erkennen alleen Brahman als Schepper en beheerder van de kosmos. Bij de rituelen vereren zij alleen Brahman met een vuurofferceremonie.

Kennis van de vele heilige geschriften is bij de hindoes ondergeschikt; voorop staat het juist uitvoeren van rituelen en het naleven van de dharmaplichten, de religieuze en maatschappelijke gedragsvoorschriften. Verplicht zijn de rituele offerdiensten van de vier sanskaars, die de overgang naar de nieuwe levensfase markeren. Hiervan is het dodenritueel het belangrijkste.

8.1 Het sterven

Een stervende wordt omringd door zoveel mogelijk familieleden. De Sanaatan-gelovige krijgt water uit de heilige Ganges-rivier te drinken, gemengd met toetsi-blaadjes, waaraan een magische kracht wordt toegekend. Soms nodigt de familie een pandit (priester) uit die voorleest uit de heilige geschriften en verlossingsspreuken uitspreekt, waarbij Brahman wordt gevraagd barmhartig te zijn voor de stervende en genadig te zijn voor het karma van diens wedergeboorte.

8.2 Reinigen

Voor het wassen bestaan geen rituele voorschriften; het vindt plaats in een rouwcentrum. Meestal verzorgen zusters en tantes een overleden vrouw en broers en ooms een dode man. Vrouwen worden in een gekleurde sari, liefst hun bruidssari, opgebaard en mannen in een mooi pak. Vaak vult men de neus en oren met watten op, om te voorkomen dat de geest het lichaam voor de crematie verlaat. Bij een vrouw is er veel aandacht voor het kappen van het haar, de make-up en de sieraden. Op het voorhoofd van een gestorven man wordt een gele verticale streep aangebracht als teken van gelovigheid en bij de vrouw een rode geloofsstip. Een echtgenoot brengt bij zijn overleden vrouw een rode streep aan op het midden van de haarscheiding als aanduiding van haar gehuwde staat.

8.3 Rouwvoorschriften

De verplichte rouwkleding is langzamerhand van wit, naar zwart of zwart met wit gegaan. Alleen een weduwe of moeder gaat nog geheel in het wit gekleed. Het dragen van sieraden en make-up is in de rouwperiode taboe. Kleine kinderen, die bij alle rituelen nauw betrokken worden, krijgen vaak een zwart bandje om de pols tegen angstdromen.

Bij de Sanaatan-hindoes gelden vanaf het moment dat een familielid gestorven is strenge gedragsvoorschriften voor de naaste bloedverwanten. De vloer van de woonkamer moet tijdens de rouw in onberispelijke staat worden gehouden. Omdat men gelooft dat de geest van de overledene nog in huis aanwezig is, mag de vloer niet worden schoongemaakt met een bezem of stofzuiger, maar alleen met een (nieuwe) dweil. Bij binnenkomst trekt iedereen zijn schoenen uit. Er mag niet in huis worden gekookt, omdat men vreest dat de geest van de dode dan voortijdig in het vuur zou verdwijnen. Het voedsel wordt door familieleden en kennissen meegebracht. Tot en met de dertiende dag na het overlijden is de familie verplicht vegetarisch te eten en is het drinken van alcohol verboden.

Een mannelijk familielid wordt aangewezen om als hoofdvrouwende alle rituele handelingen voor, tijden en na de crematie uit te voeren. Een echtgenoot treedt op als offeraar voor zijn overleden vrouw. Bij een gestorven vader of weduwe dient de oudste zoon deze taak op zich te nemen. Is hij daartoe niet in staat, dan is de jongste zoon vervolgens de eerst aangewezen. Dit is een van de redenen waarom het voor de Sanaatan-hindoes zo belangrijk is om een zoon te hebben. Als er alleen een zoon is die nog te jong is om de rituelen zelfstandig uit te voeren, dan rust de plicht op een broer van de gestorven vrouw om alleen of samen met het zoontje als offeraar op te treden. Tot en met de dertiende dag na de crematie verkeert de offeraar in onreine staat, omdat hij bezoedeld is met de dood. Daarom gelden voor hem extra strenge leefregels. Zo mag hij in deze periode niet naast een vrouw slapen en moet hij afzien van seksuele omgang. Tot de dag van de crematie mag hij zich niet scheren en moet hij oude kleren dragen.

De Aryaa Samaadj-hindoes kennen veel van deze voorschriften niet. Zij koken wel thuis, maar houden zich aan de regel om vegetarisch te eten en geen alcohol te drinken. Een hoofdvrouwende wordt niet benoemd; de familie voert de voor haar geldende rituelen gezamenlijk uit.

8.4 Rouwbezoek

Het overlijdensbericht wordt niet per kaart verzonden, maar telefonisch en via de lokale radiozender rondgezegd. Omdat er vaak familieleden uit Suriname overkomen vindt de uitvaart veelal pas na vijf of zes dagen plaats. In de tussentijd is er meestal elke dag rouwbezoek in het uitvaartcentrum. Dit verloopt bij beide geloofsgroepen vrijwel gelijk. Rouwbezoekers komen in grote getale, omdat het tonen van medeleven wordt gezien als een belangrijke dharmaplicht. De meesten dragen gepaste donkere kleding en vrouwen vaak een witte of zwarte sluier. Bij aanvang van het rouwbezoek steekt een zoon of man van de overledene een diyaa aan: een boterlampje dat bestaat uit een rood aardewerken bakje met ghi, gesmolten geklaarde boter, waarin een pit van in elkaar gedraaide watten brandt. De diyaa geldt als symbool van zuiverheid en het eeuwige licht en staat op een tafeltje aan het hoofdeinde van de kist.

De diyaa moet de ziel van de dode beschijnen en beschermen tegen kwade geesten. Bij hindoes tonen zowel de vrouwen als de mannen hun verdriet zeer uitgebreid en luid. Het is een traditioneel ritueel dat vrouwen luid huilen, weklagen en jammeren en soms flauwvallen. Meestal is er een pandit, die de aanwezigen toespreekt en mantra's citeert. Gezamenlijk worden enkele liederen gezongen en zegt men tot besluit drie maal "shaanti"- "vrede zij met u". Daarna lopen allen rond de kist en bewijzen ze met voor de borst gevouwen handen de laatste eer aan de gestorvene.

Na het rouwbezoek in het uitvaartcentrum vindt er elke avond tot aan de crematiedag een rouwbijeenkomst thuis plaats. De woonkamer wordt zoveel mogelijk ontruimd en vol gezet met stoelen en plastic krukjes. Iedere avond zit het huis stampvol. De naaste bloedverwanten mogen de gasten geen hand geven, omdat ze door de dood van het familielid onrein zijn. In plaats daarvan groet men elkaar met voor de borst gevouwen handen.

De ingehuurde pandit leest ruim een uur voor uit de heilige geschriften, waaronder het Mahaabarath en de Bhagavad Gitaa. Aangezien de teksten gelezen worden in het voor de meesten onbegrijpelijke Sanskrit, hoort iedereen alles stil en gelaten aan. Tot slot gaan allen staan om een lied te zingen en shaanti te zeggen. Na afloop krijgen de gasten thee, koffie of limonade aangeboden en blijft men nog tot in de vroege uren napraten.

8.5 De crematie

De hindoes zien het verbranden in vuur als de snelste en zuiverste manier om een lichaam terug te geven aan de kosmos. Afhankelijk van de geloofspraktijk vinden er op de crematiedag verschillende rituelen plaats.

De Sanaatan Dharm-hindoes zijn daarin zeer uitgebreid. De zoon of echtgenoot, die als offeraar is benoemd moet in opperste staat van reinheid worden gebracht, omdat de uit te voeren rituelen anders niet het beoogde resultaat hebben. Allereerst wordt hij 's morgens thuis kaalgeschoren om hem te bevrijden van zijn zonden, die – zo meent men - in het hoofdhaar zitten. Midden op het achterhoofd blijft wel een plukje kruinhaar staan. In deze tjoerki zetelt volgens de brahmanen het denken en de wijsheid van de mens. Baardharen en een evt. snor worden eveneens verwijderd. Ook de overige zonen behoren zich kaal te scheren, maar dit komt steeds minder voor, vooral jonge jongens hebben er een hekel aan uit schaamte voor reacties op school of op het werk. Ze volstaan er soms mee het haar heel kort te knippen. Na het scheren gaat de offeraar uitgebreid douchen, knipt hij zijn nagels en kleedt zich vervolgens in de trationele hindoe-dracht: een witte lendendoek of broek en een lang wit hemd. De ochtend wordt verder besteed aan het maken van bloemenslingers en het verzamelen van producten die nodig zijn voor de crematie-ceremonie.

Bij een vrouw van wie de echtgenoot gestorven is, vindt thuis het ritueel plaats waarbij ze overgaat naar de staat van weduwe. Op de trouwdag kreeg ze een rode streep op de haarscheiding als teken van het gehuwd zijn. Op de morgen van de crematie brengen dochters of zusters met rood vermiljoenpoeder de streep weer aan op het haar, om het vervolgens weer af te spoelen. Het opgevangen poeder wordt bewaard en later in open water gegooid als offer aan Vishnoe.

's Middag begeeft de familie zich naar het rouwcentrum om daar het offerritueel uit te voeren dat aan de crematie voorafgaat. Er wordt een offerplaats ingericht, bestaande uit een langwerpige strook zand. Er omheen liggen kleden waarop aan de ene zijde de pandit zit en aan de andere zijde de offeraar. Op aanwijzingen van de pandit voert de offeraar een lange reeks handelingen uit, terwijl de pandit mantra's reciteert. Hoofdbestanddeel van de offerandes vormen vijf pinda's, eivormige balletjes van rijstmeel vermengd met ghi, melk, suiker, honing en sesamzaad. Deze hebben een symbolische betekenis en worden benut om de aangeropen goden gunstig te stemmen, opdat ze de overledene beschermen tot aan de crematie. Daarna volgt het vuuroffer, waarbij de offeraar samaagri (een mengsel van houtsnippers, specerijen en geuressences) en lepels ghi in een bak met brandende houtjes werpt. (Dit vuuroffer is de reden waarom sommige crematoria deze offerdienst niet toestaan). Vervolgens legt de offeraar de pinda's rond de dode en bedekt diens ogen, lippen, neusgaten en oren met stukjes toelsi en bladgoud. Dit alles moet ervoor zorgen dat de geest van de dode in reine staat in het lichaam blijft tot aan de verbranding. De familieleden leggen om de beurt een bloemenslinger rond de hals van de overledenen en vaak wordt de lichaamslengte van de kinderen met een koordje afgemeten en als bundeltje in de kist gelegd. De ceremonie eindigt met de aarti, de zegening van het licht: hierbij beschijnen de offeraar en de naaste bloedverwanten afwisselend het gezicht van de overledene met een dyaa (boterlampje) die geplaatst is op een koperen schaal. In het besef dat het laatste afscheid nabij is, ontstaan hierbij vaak hevige emoties.

De Aarya Samaadj-hindoes kennen al deze rituelen niet. Bij hen verzamelen de familieleden zich rond de kist en leggen om de beurt een bloemenslinger rond de hals van de dode. De pandit reciteert de mantra's en vervolgens richt de echtgenoot/echtgenote zich tot de dode en vraagt in stil gebed vergiffenis voor alles waarin men tijdens het leven van de dode tekort is geschoten. Daarna voeren de kinderen een bede om vergeving uit. Sommige families leggen ook de koordjes met de lichaamslengte van de kinderen in de kist.

Tijdens de tocht van het rouwcentrum naar het crematorium gaan de rouwauto's vrijwel altijd langs het woonhuis van de overledene, waar een moment halt wordt gehouden.

Buiten het crematorium voeren de Sanaatan-hindoes het rituele afscheid van de aarde uit. De kist wordt op een laken gezet, waarbij de offeraar en mannelijke familieleden gehurkt plaatsnemen. In vijf stappen dragen ze de kist naar binnen, terwijl de pandit mantra's reciteert over de vijf oerelementen van de kosmos waarin de dode zal worden opgenomen. Bij de Samaadji's dragen zonen en broers de kist rechtstreeks vanuit de auto naar binnen.

In de aula woedt de familie opgewacht door een groot aantal belangstellenden: men voelt het als een gemeenschapsplicht om bij de crematie aanwezig te zijn. Nadat bij de Sanaatan de offeraar weer enkele rituele handelingen heeft volbracht en door de pandit mantra's zijn gereciteerd, volgt het publieke afscheid nemen.

Als eerste strooien de naaste bloedverwanten om de beurt bloemblaadjes en geurige samaagri over de dode en besprenkelen hem of haar met reukwater. Vervolgens sluiten alle aanwezigen aan om hetzelfde te doen; met gevouwen handen voor de borst brengen ze tevens een laatste groet. Tot slot verzamelen de naaste familieleden zich rondom de kist, werpen de rest van de bloemblaadjes en het reukwater in de kist, zodat de overledene er – op het gezicht na – geheel mee is bedekt. De sfeer is daarbij zeer emotioneel. Als daarop de kist gesloten wordt, geven de familieleden zich veelal over aan huilen en gillen. Bij het dalen/wegrijden van de kist vormen de mannen vaak een cordon om te voorkomen dat er iemand op de kist valt. Daarmee is de publieke ceremonie ten einde. Condoleren in de koffiekamer komt zelden voor.

Volgens het hindoeïsme heeft de familie de plicht om de verbranding van een dode zelf in gang te zetten. Bij de Sanaatan is het de taak van de offeraar, bij de Samaadji's doen de mannelijke familieleden het gezamenlijk. Hiervoor gaan de naaste bloedverwanten naar de ovenruimte van het crematorium, waar de kist weer geopend wordt en waar de verbranding symbolisch in gang wordt gezet door een boterlampje of een bakje met kamfer en ghi over de dode uit te gieten. Daarna wordt de kist weer gesloten en in de oven geschoven. Nadat de familieleden hebben gecontroleerd of alles goed brandt, is de ceremonie afgelopen.

Vrijwel alle hindoes verstrooien de as boven zee. Ook deze daad gaat vergezeld van enkele rituele handelingen. Als laatste groet worden vaak bloemen over het water uitgestrooid.

8.6 Rouw

Volgens de geloofstraditie van de Aarya Samaadji is met de verbrandingsceremonie in het crematorium de zorg voor de overledene voltooid. In hun visie is de dode nu opgenomen in het kosmische hemelrijk. Daar zal hij onder de veilige hoede van Brahman verblijven, in afwachting van zijn reïncarnatie. De Samaadji's geloven niet dat de nabestaanden door middel van rituele overgaven en gebeden invloed kunnen uitoefenen op het kosmische leven en de wedergeboorte van de gestorvene. Ook gelooft men niet dat de geest van de overledene invloed kan uitoefenen op het leven van de familieleden.

Na de crematie gaan alle familieleden en kennissen naar het huis van de overledene voor de slotceremonie, waarbij een vuuroffer ter ere van Brahman wordt uitgevoerd. Het was oorspronkelijk bedoeld om het huis te zuiveren van de smetten van de dood. Nu ziet men het als een gezamenlijke afsluiting van de rouw, die de familie moet bevrijden van verdriet en leed. Na het vuuroffer krijgen de gasten koffie en thee en vegetarische hapjes en blijft men nog vaak geanimeerd samen.

Voor naaste familieleden houden een rouwtijd van een jaar aan. In deze periode horen ze feestelijke bijeenkomsten te mijden. In huis worden meestal foto's van de overledene opgehangen en vindt op de verjaardag of sterfdag nog een vuurceremonie plaats.

De Sanaatan Dharm-hindoes kennen ook een rouwperiode van een jaar. Tot en met de 13^e dag na de crematie gelden voor de naaste bloedverwanten de strenge rouw-en reinheidsvoorschriften. Daarna dienen ze zich gedekt te kleden en niet naar feestelijke bijeenkomsten te gaan.

De avond van de crematiedag geldt als rustavond voor de familie, maar daarna – tot aan de 10^e dag vindt weer elke avond rouwbezoek plaats.

Op de 10^e dag vindt van 10 tot 12 uur weer een offerritueel plaats, waarbij 10 pinda's geofferd worden, die elk een lichaamsdeel vertegenwoordigen en samen moeten ze de ziel van de dode een nieuw kosmisch lichaam geven. In de tuin of op het balkon wordt er een maaltijd klaargezet voor een speciale brahman, die de overledene vertegenwoordigt. De familie overlaadt hem met een grote baal geschenken, die nodig zijn voor de dode op zijn tocht door de onderwereld naar het hemelrijk. Daarna krijgt de brahman een uitgebreide maaltijd, die hij verplicht is op te eten. Tot slot wordt hij door de familie weggestuurd, waarbij ze hem lachend en schreeuwend bloemblaadjes nawerpen. In grote haast verlaat hij het huis; omkijken is verboden. Zo weet de familie dat de geest van de dode niet langer in huis is. Na afloop krijgen alle gasten een maaltijd aangeboden.

Op de 13^e dag volgt een tweede offerdienst, nu ter versterking van de ziel van de dode en voor zijn vereniging met de voorouders. Na afloop krijgt iedereen een lepeltje van de godendrank amrita te drinken en een zakje met de genadespijs – prasaad – uitgereikt. Zo ontvangen allen de zegen van de goden. Daarna is er voor de gasten weer de rituele maaltijd.

In de 6^e maand wordt het derde offerritueel gehouden. Hierbij zijn minder mensen aanwezig. Dit ritueel lijkt op dat van de 13^e dag. Bij de laatste ceremonie in de 12^e maand, zit het huis weer helemaal vol gasten. De offeraar wordt bedankt door de aanwezigen door met rijst en bloemblaadjes te strooien, terwijl de pandit de mandra's leest. De ziel van de overledene is nu definitief in het hemelrijk en wordt de rouwperiode afgesloten met een maaltijd en een gezellig samenzijn.

9. Chinezen

In Nederland zijn Chinezen uit vele windstreken: China, Hongkong, Indonesië, Suriname en Vietnam. Je kunt dan ook niet van "de" Chinese gemeenschap spreken. Bij alle Chinezen neemt de familie een allesoverheersende plaats in. Het streven naar een voorspoedig leven dient in het belang van de hele familie te zijn; dit gaat boven individueel succes. Bij de meerderheid speelt het traditionele Chinese geloof een rol. Rond de 5% van de Chinezen in ons land is protestant of katholiek.

9.1 Geloofszaken

Het traditionele Chinese geloof bestaat uit een mengeling van confucianistische, taoïstische en boeddhistische elementen. De bron van het geloof is de gedachte dat de mens als deel van de kosmos beheerst wordt door bovennatuurlijke krachten die bestuurd worden door ontelbare geesten en goden. Deze beschermen behalve de individuele mens ook bepaalde streken en beroepsgroepen. De belangrijkste beschermgodin van het gezin is Guan Yin, die in vele gedaanten door vrijwel alle traditionele Chinezen wordt vereerd (vergelijk Maria-cultus in het katholicisme).

Door de eeuwen heen hebben het confucianisme, het taoïsme en het boeddhisme elkaar beïnvloed. Dat heeft nooit geleid tot een vastomlijnd geloof met een centrale kerkorganisatie naar westers model. De Chinezen riepen vanaf het begin goden en geesten uit de verschillende tradities te hulp. In tempels en op huisaltaren vinden we altijd een mengeling van taoïstische godheden naast boeddha's en bodhisattva's. Inhoudelijke kennis van de afzonderlijke geloofswaarheden wordt van de gelovige niet verwacht. Rituelen dienen vooral als middel om de kosmische krachten en de goden die het leven beheersen gunstig te stemmen. Belangrijk is op het juiste moment en op de juiste manier uitvoeren van voorgeschreven handelingen. Doel is altijd het bewerkstelligen van materiële zekerheid, gezondheid, harmonie in het gezin, de geboorte van zonen en het welzijn van de gestorven voorouders. Door de verschillen in culturele achtergrond wordt het traditionele geloof door de Chinezen zeer divers gepraktiseerd. Dit komt onder meer tot uiting bij de rituelen rond de dood.

9.2 De dodencultus

In het leven van de meeste Chinezen speelt de dodencultus een belangrijke rol, omdat er wederzijdse verplichtingen bestaan tussen de doden en de levenden. Overleden patriarchale voorouders worden een blijvende invloed op het leven van de nakomelingen toegekend. Groot belang wordt gehecht aan een goede begrafenis en aan het vereren van de gestorvenen. In het oude China schreef de leer van Confucius het begraven van de ouders voor als de hoogste kinderplicht. De ceremonies worden in principe door de oudste zoon uitgevoerd; reden waarom aan de geboorte van zonen veel belang wordt gehecht.

Op praten over de dood rust bij de Chinezen een taboe, omdat het negatieve krachten kan oproepen. Doden worden in principe altijd als gevaarlijk beschouwd, omdat de ziel van de dode zich op meerdere plaatsen kan bevinden, moet deze op verschillende plaatsen worden vereerd.

Men gelooft dat de ziel van de dode een lange reis door een gevaarlijke onderwereld moet maken eer hij het dodenrijk, ofwel het Westelijke Paradijs, bereikt. Voor deze reis worden hem zoveel mogelijk middelen meegegeven die helpen om de goden en kwade geesten van de onderwereld af te kopen. Hierdoor blijft de overledene gevrijwaard van straffen en kan hij veilig zijn weg naar het dodenrijk vervolgen. Bovendien moet voorkomen worden dat de overledene blijft steken tussen de wereld van de levenden en de doden. Met name dan verandert de ziel in een demon, die als een dolende geest een bedreiging vormt voor de nabestaanden, omdat hij uit onvrede ongeluk en ziekte kan brengen.

9.3 Reinigen en opbaren

Het afleggen en opbaren van een overledene gebeurt door de uitvaartondernemer in het rouwcentrum, omdat ongeluk in huis kan brengen. Zelf willen de Chinezen de doden niet meer aanraken, omdat hij zij geloven dat dit het eigen leven zou bekorten. Aan de kleding wordt veel aandacht besteed, want de gestorvene heeft een lange reis te gaan en moet goed gekleed in het dodenrijk aankomen. Bij sommigen krijgt de dode vier lagen kleding aan, met als doel extra bescherming tegen de kou en ontberingen in de onderwereld. Ook zijn er families die daarvoor extra dekens in de kist leggen of een overledene een grote pet opzetten, al droeg hij deze bij leven nooit. Een goede doodskist is ook van groot belang, omdat die tezamen met het graf het nieuwe huis vormt voor het stoffelijk lichaam van de ziel. Het liefst heeft men een kist die geen vocht of kou doorlaat, zodat het lichaam zolang mogelijk intact blijft.

Meestal wordt er eenmaal rouwbezoek georganiseerd in het rouwcentrum. De rituelen daarbij kunnen verschillen per familie. Tijdens het rouwbezoek staat de kist open opgebaard met er omheen de rouwbloemen, waarvan de linten vaak door de gevers zelf van teksten in Chinees karakterschrift zijn voorzien. Soms hangt men achter de kist rouwborden met daarop de naam van de gestorvene, de familienaam, de datum van overlijden e.d. Traditionele gelovige Chinezen plaatsen vaak een standaard met foto bij de kist. Daarnaast zetten ze een tafel met een uitgebreide maaltijd neer, bedoeld voor de dode die geacht wordt als een vitale geest in de kist aanwezig te zijn.

Het rouwbezoek verloopt rustig en gedisciplineerd. Om de beurt begeven de familieleden en de bezoekers zich naar de kist en maken met aangestoken wierookstokjes tussen beide handen driemaal een korte rituele buiging. Daarna worden de stokjes bijgezet in een wierookvat.

In veel gevallen volgt daarop de verbrandingsceremonie, waarbij men grote bedragen aan imitatiegeld verbrandt tot fijne as., zodat het in getransformeerde vorm de andere wereld kan bereiken. De dode heeft het daar nodig om de goden en kwaadwillende demonen op zijn reis door de onderwereld af te kopen. De stapels "hellegeld" worden door de zonen in een oud olieblik of in een oude emmer geworpen en aangestoken, waarbij ze er voortdurend met een stok in roeren om te voorkomen dat kwade geesten het geld uit het vat stelen.

9.4 Begraven – cremieren

Volgens de oude Chinese traditie dient een familielid begraven te worden in een graf waarop een goed fengshui rust. "Feng" betekent "wind" en "sui" staat voor "water"; samen duiden de woorden op de atmosferische invloeden die de mens beheersen. De fengshui wordt bepaald aan de hand van een mystiek calculatiesysteem uit het antieke China. Zo'n berekening laten maken is ingewikkeld en erg kostbaar, zodat maar weinig (jonge) Chinezen nog om zo'n grafadvies vragen.

Op de dag van de begrafenis komen de nabestaanden eerst naar het rouwcentrum. Daar steken ze wierook aan en leggen allerlei artikelen in de kist. Deze giften moeten er voor zorgen dat de dode in het graf een aangenaam leven kan leiden, want dan zal het de familie ook goed gaan. Meestal zijn het voorwerpen die in het leven van de dode belangrijk waren, zoals een bril, horloge, kleding, sigaretten en een sieraard van jade. Soms worden extra geschenken meegegeven van papier, zoals een tv, een auto, een huis en imitatiegeld. Op weg naar de begraafplaats wordt even gestopt voor het huis van de overledene, waar men soms een kort offerritueel houdt.

Beroepsdragers brengen de kist naar het graf. Hierbij lopen enkele mannelijke familieleden voorop die zogeheten witgeld, stapeltjes kleine langwerpige witte papiertjes, rondstrooien. Deze zijn bedoeld om rondzwerfende geesten af te kopen, zodat ze de dode niet lastigvallen. Nadat de kist op het graf is gezet en de bloemen gerangschikt zijn, zet men vaak een foto van de overledene neer met daarbij een wierookvat, en som ook een tafeltje met een uitgebreide offermaaltijd. Wierookstokjes worden aangestoken en na enkele buigingen in het vat gezet.

Vervolgens vindt opnieuw de verbrandingsceremonie plaats, waarbij hellegeld wordt aangestoken, soms aangevuld met resterende kleding van de overledene en een brief, zodat de goden weten voor wie alles bestemd is. Ook ontsteekt men soms rotjes om de kwade geesten op afstand te houden. Het uitvoeren van de grafrituelen verloopt in het algemeen rustig en zonder veel zichtbare emoties.

Een vaste traditie is het uitdelen van rode gelukszakjes, om de negatieve Yin-invloed van de dood op de aanwezigen weg te nemen en om te zetten in het positieve Yang. Er zit meestal een snoepje en een muntstuk in (symbolisch tegen honger en armoede). Soms vindt er condoleren met koffie en cake plaats, maar meestal nodigt de familie iedereen uit voor een maaltijd in een Chinees restaurant. Deze bestaat traditioneel uit zeven gerechten. Dit getal heeft Yang-kracht en refereert volgens sommigen aan de zeven hemelen van de kosmos.

9.5 Rouw

Op de derde dag na de begrafenis bezoeken de nabestaanden het graf om er een maaltijd neer te zetten en hellegeld en imitatiekleding te verbranden. Deze offers dienen zeven maal om de zeven dagen herhaald te worden. Met het grafbezoek op de honderdste dag eindigt de rouwtijd. Gedurende deze tijd mag de familie thuis geen bezoek ontvangen; de doodssmet die op het huis rust, kan een nadelige invloed hebben op de bezoekers. Tegenwoordig houdt lang niet iedereen zich aan deze oude voorschriften. Ook het dragen van rouwkleding is in onbruik geraakt. Vrouwen steken soms nog een wit of lichtblauw lintje of een bloemetje van witte stof in het haar.

Sommige Chinezen laten voor een gestorvene een dodenritueel uitvoeren door een van de Chinees-boeddhistische genootschappen in ons land. Op een groot altaar met beelden uit de verschillende geloofstradities plaatst de familie offerandes bij een foto van de overledene. Zij kijken vervolgens toe hoe de twee uur durende gebedsrituelen en de verbrandingsceremonie worden voltrokken. Na afloop delen ze de geofferde lekkernijen uit onder de deelnemers.

9.6 Dodenherdenking

Jaarlijks kennen de Chinezen vier dagen waarop de doden in de graven en urnen worden vereerd. Ze hebben tot doel de band met de voorouders te bestendigen, hetgeen hun eigen welzijn ten goede komt. De herdenkingsdagen worden bepaald aan de hand van de Chinese kalender, die gebaseerd is op maanmaanden en plaatsvinden met het wisselen van de seizoenen. Op drie van de dagen worden de graven en urnen bezocht en schoongemaakt, daarbij is de hele familie aanwezig. Er wordt een maaltijd en bloemen op het graf gezet en er wordt weer wierook gebrand en imitatiegeld en papieren kleding verbrand.

De vierde dag – midden in augustus – is bedoeld om de zielen te herdenken van gestorvenen die gedoemd zijn in de hellen van de onderwereld te overleven. Dit kunnen doden zijn die een onnatuurlijke dood stierven of die niet goed verzorgd zijn door hun nakomelingen. De geloofstraditie leert dat deze zogeheten verloren of hongerende zielen een maand uit het dodenrijk mogen terugkeren naar de aarde om zich te goed te doen. De levenden hebben de zorg deze hongerende geesten tevreden te stellen, zodat ze hen na afloop niet lastig blijven vallen.

Traditioneel gelovige Chinezen vereren hun overleden ouders en voorouders ook vaak thuis met een speciaal daarvoor ingericht altaar. Op dit altaar zet men een zielentablet (een smal, rood, kartonnen bordje waarop de naam en de familie-afstamming in goud worden vermeld) of een foto van de overledenen. Op vaste tijden zet men er fruit, rijst en thee bij en brandt er wierook.

10. Waar je als school rekening mee moet houden

Uit de voorgaande beschrijvingen blijkt wel hoe divers de dodencultus en beleving in de verschillende godsdiensten en culturen is. Enige kennis van die verschillende culturen is voor een school noodzakelijk om op een respectvolle manier met de dood om te kunnen gaan. Soms zul je merken dat je als school eigenlijk weinig mogelijkheden hebt, omdat bij bv. moslims en joden de begrafenis al binnen 1 à 2 dagen plaats moet vinden. Als de overledene in het moederland begraven wordt betekent dit vaak dat de familie van de overledene al op de dag van overlijden vertrekt. Zo is er voor de school geen of nauwelijks contact mogelijk. Dit kan betekenen dat een (overleden) leerling van de ene op de andere dag verdwenen is voor zijn klasgenootjes. Het is dan wellicht raadzaam om op een later tijdstip een herdenkingsdienst te houden voor de overleden leerling en indien mogelijk daar de familie bij te betrekken. Als het een overleden ouder betreft kun je bij evt. terugkomst van de leerling in de klas/school een herdenking houden. Men moet er ook rekening mee houden dat de leerling wellicht niet terugkeert, maar in het moederland bij familie blijft, zodat het overlijden van een ouder ook een definitief afscheid is van de leerling. Voor klasgenootjes kan dit heel moeilijk zijn.

Zoals je in het voorgaande hebt kunnen lezen is het niet altijd gepast om bloemen te sturen/mee te brengen. Vraag dit eerst na bij de nabestaanden.

Bij bv. moslims is het gewoonte om levensmiddelen of een bijdrage daarvoor mee te brengen bij het rouwbezoek aan huis. Vragen stellen wat gewenst is is altijd een goed uitgangspunt in zulke moeilijke momenten.

1. Archiefformulier

Naam : _____

Functie : _____

Geb. datum: _____

Datum van overlijden: _____

Contactpersoon familie : _____

Adres familie : _____
_____

Telefoonnummer : _____

Levensovertuiging : _____

Stellen wel / geen prijs op meelevende telefoontjes. _____

Contactpersoon school : _____

Andere betrokkenen in de organisatie? Zo ja, wie?
_____
_____

Het overlijden is het gevolg van :
_____
_____

Verdere bijzonderheden die wel / niet bekend gemaakt worden:

WEL: _____

WEL: _____

WEL: _____

NIET: _____

NIET:

NIET:

De **begravenis / crematie** wordt verzorgd door _____ :

Telefoonnummer _____ :

En vindt plaats op _____ : _____ (datum) om _____ uur

Kerk / aula _____ : _____ te _____

Afscheid nemen overledene _____ ja / nee

Vindt plaats op: _____ (datum) van _____ uur tot _____ uur

Thuis / aula / kerk: _____

Met de familie is afgesproken:

• bloemen ja / nee, _____ besteld bij: _____

_____ bijzonderheden: _____

• toespraak ja / nee, _____ bijzonderheden: _____

• advertentie ja / nee, _____ in welke krant(en): _____

_____ bijzonderheden: _____

• aanwezig namens Onderwijsgroep Perspecto _____

_____ bijzonderheden: _____

---

2. Voorbeeldbrief bericht aan ouders

Plaats, datum

Geachte ouder(s) en/of verzorgers,

Gisteren na schooltijd is een ernstig ongeluk gebeurd, dat het leven heeft gekost aan _____leerling uit groep ____ van onze school.

Wij zijn hierdoor erg geschokt en verdrietig.

Alle kinderen werden in een klassengesprek op de hoogte gebracht. Wij hopen dat u thuis uw kind goed kunt opvangen, als hij/zij erover wil praten.

Namens de ouders van _____ het verzoek om hen nu niet thuis te bellen. Hoe begrijpelijk uw medeleven ook is, dergelijke telefoontjes vormen een zware belasting.

U kunt wel met de school bellen, mevrouw/meneer _____ onderhoudt het contact met de familie en zal ons op de hoogte houden.

Als er meer bekend is over hoe wij afscheid kunnen nemen van _____ berichten wij u.

Wat zijn normale reacties van kinderen bij dit soort gebeurtenissen?

Wat kunt u als ouder of verzorger doen?

- Het kind steunen met geduld en begrip.
- Alle vragen van het kind ernstig nemen, ook al heeft u niet op alle vragen een antwoord.
- Laat de kinderen praten, brieven of opstellen schrijven, tekeningen maken of spelen.
- Sta tijdelijk toe dat kinderen zich anders gedragen, bijvoorbeeld dat ze woest spelen en af en toe onhandelbaar zijn. Probeer daar een tijdje geen ruzie over te maken.
- Vraag steun en hulp als het kind na een paar maanden nog steeds niet de oude is.

Waar kunt u met vragen terecht?

Noteer de adressen/telefoonnummers van:

- de jeugdverpleegkundige of jeugdarts van uw school
- de huisarts
- het Maatschappelijk Werk in uw woonplaats
- Emergis _____ , dagelijks van ____ tot ____ uur
- SOS Hulp telefoon: _____ , dag en nacht bereikbaar.
- Kindertelefoon:

Met vriendelijke groet,
namens het team,

(directeur) .....

3. Voorbeeldbrief voor de begrafenis of crematie

Plaats , datum

Geachte ouder(s) en/of verzorgers,

De plechtigheid voor de begrafenis/crematie van _____ zal plaatsvinden in de aula van de algemene begraafplaats aan de (adres) _____ te _____ op _____ dag _____ om _____ uur.

Of:

de parochiekerk _____(adres) _____ te _____ op _____ dag _____ om _____ uur.

Na de begrafenis/crematie is er gelegenheid tot condoleren in _____.

De school wordt vertegenwoordigd door de directeur en _____ teamleden.

De familie nodigt ouders die met hun kind(eren) afscheid willen nemen uit, om aanwezig te zijn. Het zal duidelijk zijn, dat u een dergelijke beslissing zelf moet nemen, daar u het beste weet wat een dergelijke plechtigheid kan losmaken bij uw kind.

De school zal deze dag wel/niet gesloten zijn. Wilt u via de antwoordstrook per omgaande aangeven of u samen met uw kind(eren) zelf naar de begrafenis/crematie gaat. Indien u liever hebt dat uw kind in groepsverband naar de begrafenis/crematie gaat, kan dat uiteraard ook.

De kinderen die met de eigen leerkracht meegaan worden om _____ uur op school verwacht. Wij zullen hen zo goed mogelijk begeleiden, zoals u zult begrijpen.

Wij kunnen ons voorstellen dat de verwerking van deze tragische gebeurtenis in sommige gevallen niet zonder problemen verloopt. Bij vragen of moeilijkheden met de verwerking kunt u steeds contact met ons opnemen.

Namens het team en de ouderraad,
(directeur) .....

Naam kind _____ uit groep _____

gaat wel/niet* met de eigen ouder(s) naar de begrafenis/crematie
gaat wel/niet* met de groepsleerkracht naar de begrafenis/crematie

Naam ouder(s) _____

Handtekening

* Doorhalen wat niet van toepassing is

4. Voorbeeld advertenties

We zijn erg geschrokken van het droevige bericht dat

(naam)

Broer/zus van
is overleden.

(naam) we zullen er zijn voor jou/jullie.
Ook de familie wensen we veel sterkte toe.

Alle leerlingen
Team en overblijf,
OR en MR
Naam school

Groot was haar/zijn liefde
Groot het verdriet
Mooi de herinneringen die zij achterliet

Bedroefd hebben wij kennisgenomen van het overlijden van

(naam ouder)

Moeder/vader van

Wij wensen (naam familie) en de familie veel sterkte
met het verwerken van hun verlies.

Leerlingen, leerkrachten, MR en OR
(naam school)

*Kijk in de lucht
Kijk naar de zee
Waar je ook zult lopen ja, ik loop met je mee
Iedere stap en ieder moment
Waar je dan ook bent!*
(Marco Borsato)

Verdrietig en stil zijn wij door het plotseling overlijden van onze leerling uit groep ..

(naam leerling)

Wij zullen (naam) missen en blijven herinneren als een rustige en betrokken leerling met veel humor.
Kinderen, ouders, team, ouderraad, medezeggenschapsraad en overblijfgroep (naam school)